

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Ana Štromajer

Propad Jugoslavije: tržna liberalizacija in vznik nacionalizmov

Magistrsko delo

Ljubljana, 2016

UNIVERZA V LJUBLJANI
FAKULTETA ZA DRUŽBENE VEDE

Ana Štromajer

Mentor: izr. prof. dr. Andrej A. Lukšič

Propad Jugoslavije: tržna liberalizacija in vznik nacionalizmov

Magistrsko delo

Ljubljana, 2016

Propad Jugoslavije: tržna liberalizacija in vznik nacionalizmov

Vzrok nacionalizmov v Jugoslaviji se po navadi razlaga izključno skozi prizmo jezikovnih, kulturnih ali etničnih razlik med Jugoslovanskimi narodi. Z metodo historičnega materializma, kakor jo je razvil Louis Althusser in s teoretskimi koncepti, ki jih Althusser uvede za historično materialistično analizo družbenih formacij, pa gre vzroke za vznik nacionalizmov iskati drugje.

Vznika nacionalizmov ob koncu šestdesetih let ne moremo ločevati od domačega in mednarodnega politično – ekonomskega konteksta, saj analiza ključnih političnih in ekonomskih procesov, ki so se odvijali po koncu šestdesetih let, pokaže, da sta k obratu k nacionalizmom v osemdesetih letih, botrovali konfliktna politična in ekonomska dinamika razvoja SFRJ. Danes je podobna protislovja moč opaziti v kontekstu Evropske unije in Evropske monetarne unije.

Ključne besede: historični materializem, Jugoslavija, nacionalizem, tržne in strukturne reforme, Evropska unija.

The downfall of Yugoslavia: market liberalization and the emergence of nationalisms

The emergence of nationalisms in Yugoslavia is usually explained exclusively with reference to linguistic, cultural, and ethnical differences of Yugoslav nations. The method of historical materialism, as developed by Louis Althusser, and the theoretical concepts, introduced by Althusser for the historical materialist analysis of social formations, demonstrate that the reasons for the emergence of nationalisms must be sought elsewhere.

The emergence of nationalisms at the end of the sixties cannot be separated from the domestic and international political-economic context. The analysis of key political and economic processes after the late sixties demonstrates that nationalisms that appeared in the eighties resulted from conflicting political and economic dynamics of SFRY's development. Today, similar contradictions can be detected in the context of the European Union and the European Monetary Union.

Keywords: historic materialism, Yugoslavia, nationalism, market and structural reforms, European Union.

Kazalo

1 Uvod.....	5
2 Zagate prevladujoče zgodovinske paradigme	7
2.1 Zgodovina Jugoslavije kot zgodovina narodov	7
2.3 Zgodovina Jugoslavije kot zgodovina vladajočih razredov	10
2.4 Zgodovina Jugoslavije kot teleologija.....	11
3 Alternativen metodološki aparat za analizo zgodovine Jugoslavije.....	13
3.1 O historičnem materializmu	13
3.2 Za historično materialistično analizo Jugoslavije.....	17
4 Protislovja ekonomske prakse	18
4.1 Obdobje administrativnega ali planskega socializma.....	19
4.2 Obdobje administrativno tržnega socializma	21
4.3 Obdobje tržnega socializma.....	25
4.4 Obdobje dogovornega socializma	27
5 Protislovja politične prakse	31
5.1 Protifašistični boj.....	31
5.2 Gibanje neuvrščenihi	33
5.3 Od federacije do konfederacije.....	34
5.4 Zavezništvo liberalizma in nacionalizma v šestdesetih in sedemdesetih letih	37
5.5 Obrat k agresivnemu etnonacionalizmu v osemdesetih letih	38
6 Lekcije za Evropsko unijo evrsko območje	43
7 Zaključek.....	49
8 Izhodiščna literatura in temeljni viri	51

1 Uvod

V magistrskem delu bomo analizirali strukturne politične in ekonomske vzroke za vznik nacionalizmov v jugoslovanskih republikah, ki so privedli do razkroja Socialistične federativne republike Jugoslavije (SFRJ). V uvodnem delu bomo podali kritiko metodologije in teoretskih postopkov, ki so jih za preučevanje mednacionalnih konfliktov v Jugoslaviji, uporabljali trije priznani slovenski zgodovinarji: Božo Repe, Peter Vodopivec in Jože Pirjevec. Poskusili bomo pokazati, da so njihove razlage vzpona nacionalizma in razkroja SFRJ zaradi pristajanja na etnocentrično zgodovinsko paradigmo in opiranja na teleološke razlagalne postopke neustrezne. V nadaljevanju bomo opisali alternativen metodološki in konceptualni aparat za preučevanje vznika nacionalizmov v SFRJ. Oprli se bomo na metodo historičnega materializma, kakor jo je razvil Louis Althusser. Opredelili bomo osnovne teoretske koncepte, ki jih Althusser uvede za historično materialistično analizo družbenih formacij, nato pa bomo te koncepte uporabili za analizo konkretne družbene formacije SFRJ.

Vzrok nacionalizmov v Jugoslaviji se po navadi razlaga izključno skozi prizmo jezikovnih, kulturnih ali etničnih razlik med Jugoslovanskimi narodi. Za etnične konflikte v SFRJ naj bi bile krive nespravljive razlike v narodnih značajih oziroma nacionalnih identitetah jugoslovanskih narodov. V nasprotju s takšnimi razlagami bomo pokazali, da so k izbruhom etničnih trenj med jugoslovanskimi narodi, ki so se začela pojavljati proti koncu šestdesetih let, botrovali strukturni politični in ekonomski vzroki. Najprej bomo obravnavali nekatere ključne ekonomske procese, ki so v Jugoslaviji generirali vzpon konfliktov med različnimi nacionalnimi republikami. Gospodarski uspeh Jugoslavije v obdobjih planskega in tržno administrativnega socializma je zaradi izboljšanja materialnega in socialnega položaja večine prebivalstva, zaradi egalitarnih federalnih politik redistribucije bogastva in zaradi uspešne ekonomske politike zagotavljanja enakomernega razvoja vseh jugoslovanskih republik sistematično preprečeval izbruhe etničnega sovraštva med jugoslovanskimi narodi.

Z liberalizacijo in decentralizacijo gospodarstva ob koncu šestdesetih let pa je prišlo do ključnega preobrata: po uvedbi tržnih reform je prišlo do poslabšanja gospodarskega stanja ter do postopne razgradnje solidarnostnih mehanizmov za egalitarno redistribucijo bogastva in preprečevanje neenakomernega razvoja regij. Naša teza bo, da sta poslabšanje gospodarskega položaja in neenakomeren razvoj regij, do katerih je prišlo v obdobju liberalizacije, ključno prispevala k porastu nacionalističnih političnih sil. Pokazali bomo, da tudi vzpon agresivnega

nacionalizma v osemdesetih letih lahko ustrezno razumemo le v širšem kontekstu dodatnega poslabšanja ekonomskega stanja, do katerega je prišlo zaradi recesije in sočasnega uvajanja varčevalnih ukrepov po nareku Mednarodnega denarnega sklada.

V nadaljevanju bomo analizirali ključne politične procese, ki so vzporedno z ekonomskimi procesi, prispevali k porastu nacionalizmov v SFRJ. Najprej bomo obravnavali politične prakse in institucije, ki so do sedemdesetih let brzdale potencialne mednacionalne spore: obravnavali bomo tradicijo antifašističnega boja in mednarodno politiko Jugoslavije v okviru Gibanja neuvrčenih, ki sta krepili internacionalistično ideologijo in brzdali nacionalistično. Posebno pozornost bomo posvetili politični ureditvi SFRJ: federalna politična ureditev je do sedemdesetih let kot nadnacionalna politična instanca ponujala institucionalno platformo za nadnacionalen politični projekt izgradnje socializma, v katerega so bili vključeni vsi jugoslovanski narodi, in s tem delovala kot kohezivno vezivo, ki je heterogenim narodom omogočalo mirno sobivanje. A tudi na političnem področju je do ključnih sprememb prišlo na prehodu iz šestdesetih v sedemdeseta leta, ko je vzporedno z ekonomsko liberalizacijo prišlo do politične decentralizacije. Moč federacije se je zmanjšala, medtem ko je moč nacionalno opredeljenih republik naraščala. Postopna razgradnja federalnih institucij je nazadnje privedla do tega, da so se konfliktni politični odnosi med posameznimi republikami začeli prevajati v etnične konflikte, ki so kasneje začeli pridobivati izjemno agresiven značaj. Pokazali bomo, da tudi političnega obrata k militantnemu nacionalizmu ob koncu osemdesetih in začetku devetdesetih let ne moremo razumeti mimo širšega političnega in gospodarskega konteksta. Pri osamosvajanju Hrvaške in Slovenije ter pri projektu »velike Srbije« ni šlo zgolj za stremljenje po afirmaciji etničnih identitet, temveč tudi za uveljavljanje geopolitičnih interesov nastajajočih nacionalnih gospodarstev.

V sklepnem delu magisterija bomo izpostavili nekatere skupne značilnosti političnega in ekonomskega ustroja nekdanje SFRJ in sedanje Evropske unije (EU). Pokazali bomo, da EU danes trpi za nekaterimi podobnimi strukturnimi problemi, kot so bili tisti, s katerimi se je v osemdesetih letih soočala Jugoslavija. Skušali bomo pokazati, da odsotnost mehanizmov za reševanje problemov neenakega razvoja centra in periferije ter mehanizmov za redistribucijo bogastva na ravni unije, v obeh primerih generira nacionalistične politike.

2 Zagate prevladujoče zgodovinopisne paradigme

V okviru prevladujoče sodobne zgodovinopisne paradigme v Sloveniji je razkroj Socialistične federativne republike Jugoslavije (SFRJ) obravnavan predvsem skozi prizmo vzpona nacionalnih gibanj in teženj po vzpostavitvi neodvisnih nacionalnih držav. Ni razloga, da bi spodbijali konsenz vodilnih slovenskih zgodovinarjev o tem, da je bil nacionalizem eden od ključnih dejavnikov razkroja Jugoslavije. Toda obstaja dovolj razlogov za problematizacijo osnovnih ideoloških predpostavk, na katerih je ta konsenz osnovan in ideoloških učinkov, ki jih proizvaja. Uradni slovenski zgodovinarji so namreč dejstvo, da so prizadevanja po vzpostavitvi avtonomnih nacionalnih držav odločilno prispevala k razgradnji SFRJ, vpeli v teleološko zgodovinsko pripoved po kateri sta bila razkroj SFRJ in osamosvajanje nacionalnih držav na področju bivše Jugoslavije neizbežna. Obstoj nacionalnih identitet narodov bivše Jugoslavije, iz katerih naj bi se organsko rojevale težnje po vzpostavljanju nacionalnih držav, se v okviru te pripovedi kaže kot evidentno in izvorno dejstvo, ki služi kot ključ za razlago razbitja Jugoslovanske federacije. Jugoslavija je po tej logiki propadla zato, ker je morala propasti: le vprašanje časa je bilo, kdaj se bo umetna federativna tvorba zrušila pod pritiski začasno potlačenih nacionalnih čustev, katerim je bilo tako ali tako usojeno, da prerastejo v samostojne in neodvisne nacionalne države.

Začeli bomo s kritiko najpopularnejših interpretacij razpada Jugoslavije in vznika nacionalizmov, ki jih podajo trije verjetno najvplivnejši slovenski zgodovinarji: Jože Pirjevec, Božo Repe in Peter Vodopivec. Pri kritičnem pretresu njihovih interpretacij se bomo oprli zlasti na Močnikovo besedilo *Zgodovinopisje kot identitetna vednost* ter na njegovo delo *O pisanju zgodovine*, s pomočjo katerih bomo poskusili pokazati, da vztrajanje na etnonacionalistični paradigmi, kateri so zavezani omenjeni zgodovinarji, deluje kot epistemološka zavora, ki preprečuje ustrezno razumevanje propada Jugoslavije in vznika nacionalizmov na Jugoslovanskem območju.

2.1 Zgodovina Jugoslavije kot zgodovina narodov

Jože Pirjevec v delu *Jugoslovanske vojne: 1991-2000* obravnava večstoletno zgodovino procesov, ki so vodili do krvavega propada jugoslovanske federacije (Pirjevec 2003). Temeljni akterji Jugoslovanskih vojn, ki so rezultirali v razkroju Jugoslavije, so po Pirjevci narodi, ki vključujejo republike SFRJ in kosovske Albance. S popisom dolge zgodovine

dogodkov in procesov na Balkanu, od obdobja Habsburškega in Otomanskega imperija pa do devetdesetih let 20. stoletja, Pirjevec konstruira zgodbo o konstituciji modernih Jugoslovanskih narodov in kulturnih ter etničnih razlik med njimi. Za vzpostavitev identitetnih razlik med Jugoslovanskimi narodi je po Pirjevcu odločilna izvorna delitev Balkana na Zahod in Vzhod, ki se je po Veliki shizmi v 11. stoletju reproducirala kot delitev kristjanov na rimskokatoliški in pravoslavni del. Dodatna delitev je nastopila, ko je bil Balkan ločen na ozemlje, ki je spadalo pod Habsburško monarhijo in ozemlje, ki je bilo del Otomanskega imperija. Znotraj Habsburške monarhije se nato generira dodatna identitetna razlika, ki jo proizvede delitev na avstrijski in madžarski del monarhije, znotraj Otomanskega imperija pa identitetna razlika, ki je proizvod nasprotja med islamiziranimi in neislamiziranimi skupinami. Poleg tega je bila po Pirjevcu za proces diferenciacije skupin, iz katerih so nastali Jugoslovanski narodi, odločilna tudi delitev na Srbe in tiste skupine, ki naj bi jih Srbi zatirali (Močnik 2008, 38–39).

Iz serije navedenih procesov kulturne in etnične diferenciacije skupin na Balkanu so se po Pirjevcu konstituirali narodi, ki so sestavljali SFRJ. Identiteto slovenskega naroda naj bi na primer določala pripadnost Zahodu, katolicizmu in dediščini Habsburškega imperija, identiteto Bošnjakov pa pripadnost Vzhodu, islamu in dediščini Otomanskega Imperija (Prav tam, 41). Prav ti procesi diferenciacije, ki so botrovali vzpostavitvi identitetnih razlik med Slovenci, Bošnjaki, Srbi, Makedonci in Hrvati naj bi odločilno vplivali na vznik nacionalizmov v osemdesetih letih in določali konfliktno dinamiko odnosov med Jugoslovanskimi narodi, ki so v devetdesetih letih prerasli v vojaške spopade. Pirjevec svojo zavezanost etnocentrični paradigmi izpričuje s tem, da za poglobitve akterje zgodovinskega procesa razkroja Jugoslavije postavi identitetne skupine, imenovane narodi, predzgodovina narodov pa mu služi kot serija dogodkov, ki svoj zgodovinski smisel dobi, ko je vključena v zgodbo nastanka prav teh narodov. Celotna Pirjevčeva pripoved o razkroju Jugoslavije temelji na ideji narodov kot homogenih identitetnih skupin, ki navznoter delujejo integrativno in kohezivno, tako da svoje pripadnike združujejo prek pripadnosti enotni narodni identiteti, navzven pa delujejo konfliktno, prek izključevanju drugih, heterogenih identitetnih skupin (Močnik 2015, 148).

V kontekstu takšne zastavitve se težnje po vzpostavljanju avtarkičnih in medsebojno neodvisnih nacionalnih tvorb, kakršnim smo bili priča v osemdesetih letih, kažejo kot logična posledica obstoja narodov, medtem ko se težnje po združevanju narodov, kakršnim smo bili priče v dobi funkcionalne Jugoslovanske federacije, kažejo kot nekaj kontingentnega in

izumetničenega. Zgodovinarji, ki pristajajo na takšno pojmovanje narodov, seveda zaidejo v težave, ko morajo odgovoriti na vprašanje, kako je bil sploh mogoč večdesetletni obstanek »umetno« ustvarjene multietnične Jugoslovanske federacije. Iz zagate se po navadi poskušajo izvleči z zatekanjem k zgodbam o vseмогоčnem totalitarnem diktatorju Titu, ki naj bi s trdo roko nasilno vzdrževal federativno kletko narodov in lastnoročno preprečil, da bi se vnel balkanski sod smodnika. Zaobidejo torej vsakršno strukturno razlago odsotnosti etničnih in verskih konfliktov v večdesetletnem obdobju SFRJ, medtem ko posamezniku na vodilnem političnem položaju pripišejo skorajda nadčloveško moč. Ironično je, da s tem protikomunistični zgodovinarji Titu pripisujejo enake značilnosti, kot jugonostalgiki, ki gojijo kult Titove osebnosti, le da tem značilnostim namesto pozitivnega dodajo negativen predznak.

Luknja v Pirjevčevi interpretaciji propada Jugoslavije zazija zaradi fiksacije na narode kot izključne tvorce polpretekle zgodovine. Njegovo izpeljevanje političnih in vojaških konfliktov med Jugoslovanskimi narodi v osemdesetih in devetdesetih letih iz identitetnih razlik med narodi se namreč pri pojasnjevanju razbitja Jugoslavije izkaže za nezadostno. Kot opozarja Močnik, iz Pirjevčevega prikaza ni jasno, kako so lahko teološke tančice shizme izpred tisočih let ali pa ozemeljske delitve imperijev izpred trisotih let uravnavale dinamiko političnih konfliktov v poznem 20. stoletju (Močnik 2008, 48). Nočemo sicer reči, da so denimo religiozne razlike med pravoslavci, katoliki in muslimani, povsem nepomembne za razumevanje nacionalnih konfliktov med Srbi, Hrvati in Bošnjaki v osemdesetih in devetdesetih letih. Prav tako nočemo reči, da pri teh konfliktih, druge identitetne razlike, ki jih opisuje Pirjevec, niso igrale nobene vloge. Poudariti hočemo, da identitetnih razlik med narodi ne moremo obravnavati kot edinih vzrokov vznika nacionalizmov in razpada Jugoslovanske federacije. Identitetne razlike, ki jih navaja Pirjevec, so namreč stare več stoletij. Toda v različnih zgodovinskih obdobjih so se artikulirale na različne načine in v različnih družbenih okoliščinah so dobile drugačen, enkrat manj in drugič bolj eksploziven politični naboj. Golo sklicevanje na obstoj več stoletij starih razlik nam nikakor ne more pojasniti, zakaj so ravno v osemdesetih in devetdesetih letih 20. stoletja prerasle v agresivni militantni nacionalizem in privedle do razpada Jugoslavije. Razpadu Jugoslavije so morali botrovati tudi vzroki, ki jih ne moremo izpeljati zgolj iz etnične in kulturne diferenciacije narodov v SFRJ.

Iz Pirjevčeve zgodovinske konstrukcije je razvidno, da pri opisovanju konstitucije narodnih identitet, primat daje aparatom gospostva, saj izhaja iz predpostavke, da se identitete rojevajo »iz pravnopolitičnih ureditev imperijev in cerkva, torej iz *aparatom vladajočih ideologij*.«

(Prav tam, 46). Problematična ni le sama podmena, da se narodi vselej formirajo le skozi vladajoče pravno-politične in cerkvene institucije – saj je ravno formacija narodnih identitet na Balkanu v mnogih primerih potekala prek upora proti imperijem in cerkvam – temveč tudi njen legitimacijski značaj (Prav tam, 47). Kolikor namreč Pirjevec sodobnim narodom *a priori* pripisuje pozitiven vrednostni predznak, in kolikor hkrati pretekle aparate vladajočih ideologij obravnava kot nujne pogoje možnosti njihovega nastanka, toliko tudi ti aparati avtomatično dobijo pozitiven predznak. Pirjevčeva zgodovinska konstrukcija tako funkcionira kot retroaktivna legitimacija aparatov gospostva, ki so botrovali nastanku sodobnih narodov.

2.3 Zgodovina Jugoslavije kot zgodovina vladajočih razredov

V delu *Slovenci v osemdesetih letih* Božo Repe pri opisovanju propada Jugoslavije Pirjevčevo legitimacijo aparatov gospostva povzdigne v vodilno epistemološko načelo zgodovinopisja. Po Repetu vsakokratna oblast, ki prispeva k formaciji slovenskega naroda, ni le legitimna, temveč vselej ponuja tudi perspektivo iz katere je potrebno pisati zgodovino (Prav tam). Repe zgodovino razbitja Jugoslovanske federacije in formacije samostojne slovenske države prične s popisovanjem narodnoosvobodilnega, protifašističnega boja (Repe, 2002). Serijo dogodkov in procesov, ki se zvrstijo od obdobja narodne osvoboditve do devetdesetih let pa opisuje kot niz legitimnih vladavin. Repe tako pri popisovanju vsakega posameznega obdobja privzema gledišče tistih, ki so v danem trenutku na položaju družbenega in političnega gospostva. (Močnik 2008, 48) Rečeno z Močnikom, je brati Repeta »skoraj tako, kakor da bi brali uradni tisk trenutka, o katerem piše« (Prav tam, 49). Toda Repetova metoda, ki zgodovinsko pripoved istoveti s pripovedjo, ki jo o danem obdobju podajajo same družbene in politične elite, se izkaže za nezadovoljivo ravno pri opisovanju dogodkov, ki so vodili do razkroja Jugoslovanske federacije.

Pri Repetu se metodološke težave in epistemološke ovire pojavijo, ko ima opravka s spori v vladajočih koalicijah. Njegovo metodološko vodilo namreč od njega terja, da vedno privzame enotno gledišče vladajočih, toda v obdobjih, ko je oblast zaradi frakcijskih sporov razdeljena in neenotna, temu vodilu ni mogoče enoznačno slediti. Simptomatičen primer je Repetovo opisovanje spora med vladajočo politično birokracijo in vzpenjajočo se kulturno elito v šestdesetih letih. Po Repetu je nejevoljo politične birokracije zanetilo sklicevanje kulturne elite na resnične interese naroda in njeno zagovarjanje političnega pluralizma. Čeprav je takšna interpretacija narave političnih sporov v šestdesetih letih dvomljiva, je popolnoma

skladna z dominantno ideologijo, ki sta jo v osemdesetih in devetdesetih letih zagovarjali tedanja politična in kulturna birokracija. Prav ta ideologija je v devetdesetih letih »enotila državne ideološke državne aparate in pravnopolitični državni aparat ter jih preoblikovala v aparate identitetne periferne kapitalistične države.« (Prav tam, 54).

2.4 Zgodovina Jugoslavije kot teleologija

Pri Repetu zaradi nezmožnosti konsistentne uporabe metodološkega prijema, ki resnico dobe enači z enotno perspektivo gospostva te dobe, pride do časovne premestitve. Resnico konfliktnega obdobja v šestdesetih letih ponudi dominantna politična sila, ki pridobi hegemonijo v kasnejšem obdobju osemdesetih in devetdesetih let. Pri Repetu je takšna premestitev le izjema, ki sicer krši njegovo splošno metodološko vodilo, po katerem se resnica neke dobe razodeva v tej dobi sami. Pri tretjem eminentnem zgodovinarju, ki opisuje razpad Jugoslavije in vzpostavitev samostojne slovenske države, Petru Vodopivcu, pa takšna premestitev začne organizirati celotno zgodovinsko prezentacijo. Vodopivec v delu *Od Pohlinove slovnice do samostojne države* (Vodopivec 2006) za izhodišče zgodovinskega prikaza nastanka slovenske države vzame dogodek, ki ta prikaz hkrati sklene, namreč samo ustanovitev samostojne slovenske države. Tako kot Repetu, tudi Vodopivcu vladajoča ideologija ponuja ključ pojasnjevanja zgodovinskih dob. Vendar, če je pri Repetu do resnice o določeni zgodovinski dobi mogoče priti le prek ideologije vladajočih prav te dobe, pa je pri Vodopivcu do resnice vseh predhodnih dob mogoče priti le preko medija vladajoče ideologije sedanje dobe. Vodopivec namreč vse pretekle zgodovinske procese pojasnjuje iz vidika dominantne ideologije sedanjosti. Dogodek, ki *a priori* organizira in shematizira celotno Vodopivčevo zgodovinsko pripoved o propadu Jugoslavije, je izvršeno dejstvo obstoja samostojne slovenske države. In prav to dejstvo nato vzvratno pojasnjuje vse dogodke in procese, ki so omogočili udejanjenje tega dejstva.

Obstoj samostojne slovenske države je dogodek, ki v Vodopivčevi prezentaciji osmišlja vse pretekle dogodke. Vodopivčeva naracija ni problematična le zato, ker je teleološka, saj pretekle zgodovinske dogodke interpretira kot dogodke, ki po nujnosti vodijo do ultimativnega končnega smotra, tj. ustanovitve slovenske nacionalne države, temveč tudi zato, ker je grobo redukcionistična. Temeljni dogodek osamosvojitve Slovenije namreč Vodopivcu služi tudi kot instrument rigidne selekcije zgodovinskega materiala (glej Močnik 2008, 57): popisovanja vredni zgodovinski dogodki, so v Vodopivčevi pripovedi le tisti, ki se jih da

predstaviti kot dogodke, ki so prispevali k osamosvojitvi Slovenije, vsi ostali dogodki in procesi pa iz njegove pripovedi avtomatično izpadejo. Kot pravi Taja Kramberger, je Vodopivčeva knjiga: »obsežna etnocentrična monografija, nenavađen 'spomenik' nacionalnim elitam in neprekinjenemu napredovanju naroda, brez kritične refleksije in poskusa umestitve svoje pripovedi v mednarodne referenčne procese in povezave.« (Kramberger v Močnik 2008, 50).

Z Vodopivcem se sklone ideološki ustroj, ki organizira polje vednosti dominantnega slovenskega etno-nacionalističnega zgodovinopisja. To si za izhodišče nereflektirano jemlje Pirjevčeva predpostavko, po kateri je zgodovina narodov, za metodološko vodilo privzema Repetovo podmeno, da je ključ do resnice določene zgodovinske dobe mogoče pisati le iz vidika vladajočih, in nazadnje, zgodovinski material v Vodopivčevem slogu osmisli s teleološko pripovedjo, ki sedanjo vladajočo ideologijo povzdigne v končni smoter zgodovine. (glej Močnik 2015, 153)

3 Alternativen metodološki aparat za analizo zgodovine Jugoslavije

V predhodnem poglavju smo pokazali, da prevladujoča zgodovinopisna paradigma zaradi prisotnosti elementov teleologije, redukcionizma in etnocentrizma ni zmožna ustrezno pojasniti niti vznika nacionalizmov v osemdesetih letih niti razkroja Jugoslovanske federacije v devetdesetih letih. Za ustrezno razlago teh kompleksnih procesov se moramo zato zateči k alternativnemu metodološkemu aparatu, s katerim bo mogoče zajeti kompleksnost družbenih procesov, ki so privedli do razkroja Jugoslavije, brez zatekanja k teleološkemu mišljenju in etnocentrizmu. V ta namen se bomo oprli na teorijo historičnega materializma, kakor jo v spisih *Protislovje in naddoločnost* ter *O materialistični dialektiki* razvije Louis Althusser. Z Althusserjevo pomočjo bomo izoblikovali konceptualni in metodološki aparat, s katerim se bomo v nadaljevanju lotili analize konkretnih zgodovinskih procesov, ki so vodili do propada SFRJ.

3.1 O historičnem materializmu

Althusser historični materializem definira kot »znanost o razvoju družbenih formacij« (Althusser 2005, 184): S konceptom *družbene formacije* Althusser zajame družbo kot kompleksno celoto, ki sestoji iz ekonomske, politične in ideološke prakse v določenem prostoru in v določenem zgodovinskem obdobju. Koncept družbene formacije uvede, da bi se izognil zgodovinskemu determinizmu in ekonomskemu redukcionizmu, ki sta prevladovala v vulgarnih različicah marksizma. Po Althusserju je ključni problem vulgarne marksizma v tem, da kompleksne družbene formacije reducira izključno na ekonomske prakse, politične in ideološke prakse pa pojmuje le kot mehanične izraze ekonomske prakse. Vulgarni marksizem tako tendence, zakone in protislovja določene družbene formacije pojmuje kot pojave čiste ekonomske prakse in pri tem abstrahira od konkretnih zgodovinskih, političnih in ideoloških pogojev v katerih se te tendence, zakoni in protislovja udejanjajo.

Takšnemu pojmovanju so po Althusserju zapadli nemški socialdemokrati v poznem 19. stoletju. Ker so bili locirani v eni od najmočnejših kapitalističnih držav, ki je tedaj doživljala izjemen gospodarski napredek, so bili prepričani, da jih bo intenzifikacija protislovij visoko razvitega kapitalizma avtomatično vodila v socializem. Predpostavljali so, da se bo temeljno protislovje kapitalističnega produkcijskega načina zaradi intenzivnega in naglega gospodarskega razvoja skristaliziralo v čisti obliki neposrednega protislovja med delom in kapitalom. Toda

Althusser poudarja, da so socialdemokrati očitno pozabili, da do visoko opevanega gospodarskega razvoja prihaja v Nemčiji, tj. državi z močnim državnim birokratskim aparatom; državi, v kateri je buržoazija že davno opustila revolucionarne pretenzije v zameno za vojaško, politično in policijsko zaščito, ki jim jo je ponudil Bismarck, ter za ekstra-profite od kolonialne in kapitalistične eksploatacije; ter državi, v kateri je mala buržoazija izkazovala izjemno reakcionarne in šovinistične politične tendence (Prav tam, 98). Skratka, Althusser socialdemokratom očita, da so pri snovanju svoje politične strategije protislovje med delom in kapitalom mislili zgolj na ravni ekonomske prakse in pri tem neupravičeno odmislili politična in ideološka protislovja, ki so v danem zgodovinskem trenutku formirala ekonomsko protislovje med delom in kapitalom.

Da bi se izognil takšnemu reduktivističnemu mišljenju, Althusser uvede koncept *naddoločenosti*. S tem konceptom Althusser reflektira množstvo različnih zgodovinskih pogojev, ki v dani družbeni formaciji učinkujejo na protislovje posamezne družbene prakse. Po Althusserju se namreč protislovje ene družbene prakse (ekonomske, politične ali ideološke) v dani družbeni formaciji nikoli ne pojavlja v čisti obliki, saj je vselej naddoločeno oziroma pogojeno s protislovji ostalih družbenih praks (Prav tam, 98–99). Na primer, protislovje ekonomske prakse se nikoli ne pojavlja kot čisto protislovje med delom in kapitalom, saj je vedno naddoločeno s protislovji politične in ideološke prakse, ki na različne načine pogojujeta in učinkujeta na protislovje ekonomske prakse. Po Althusserju torej pri pojmovanju tendenc, zakonov ali protislovij določene ekonomske prakse nikdar ne smemo oziroma ne moremo odmisлити konkretnih zgodovinskih okoliščin oziroma političnih in ideoloških pogojev v katerih se to protislovje udejanja. Na ta način gre Althusser onkraj ahistoričnega dojetanja dinamike produkcijskih načinov, saj dinamiko določenega produkcijskega načina vedno umesti v specifičen zgodovinski kontekst oziroma v specifično družbeno formacijo.

Z Althusserjevim konceptom naddoločenosti se ne izognemo le redukcionizmu, ki je bil značilen za vulgarni marksizem, temveč tudi redukcionizmu, kateremu pri preučevanju propada Jugoslavije zapadejo omenjeni slovenski zgodovinarji. Slednjim sicer ne moremo očitati ekonomskega redukcionizma, lahko pa jim očitamo kulturni redukcionizem. Pirjevec, Repe in Vodopivec namreč zagrešijo enako metodološko napako kot vulgarni marksisti, ki jih kritizira Althusser. Dinamiko družbene formacije, ki jo preučujejo, vselej zvedejo na eno, enostavno in čisto protislovje: na abstrakten in nadzgodovinski antagonizem med narodi. Pri tem odmislijo vsa ostala protislovja, ki v konkretnih zgodovinskih pogojih učinkujejo na

antagonizme med narodi. Na ta način dinamiko kompleksnih družbenih formacij zvajajo na čisto protislovje kulturne prakse in spregledajo, da je protislovje dane kulturne prakse vedno umeščeno v konkretne zgodovinske okoliščine oziroma naddoločeno z zgodovinsko specifičnimi protislovji ekonomskih, političnih in kulturnih praks.

S konceptoma družbene formacije in naddoločenosti lahko preskočimo tudi drugo epistemološko oviro, ki slovenskemu zgodovinopisju preprečuje ustrezno razlago propada SFRJ, tj. teleološko pojmovanje zgodovine. Althusser namreč vzporedno s konceptom naddoločenosti uvede tudi novo pojmovanje vzročnosti, s katerim pojasnjuje specifičen način na katerega različne družbene prakse znotraj družbene formacije vplivajo druga na drugo. Althusser najprej navede dve konvencionalni pojmovanji vzročnosti, ki prevladujeta v klasičnem zgodovinopisju in družboslovnih teorijah. V prvem primeru gre za *linearno vzročnost*, ki opisuje učinkovanje enega izoliranega elementa na drugega v premočrtnem časovnem zaporedju: pojasnjevanje zgodovinskih dogodkov po modelu linearne vzročnosti prevladuje v Pirjevčevem prikazu dogodkov, ki so privedli do propada Jugoslavije. Pirjevčeva shema se začne z izoliranim izvornim dejstvom, z vzpostavitvijo identitetnih razlik med družbenimi skupinami, ki nato služi kot primarni vzrok v linerani verigi zaporedja dogodkov, ki mu sledijo – formacije narodnih identitet, kolaps Jugoslavije, ustanovitev samostojnih nacionalnih držav.

V drugem primeru pa gre za *ekspresivno vzročnost*, ki opisuje smotrno oziroma teleološko učinkovanje enega elementa na drugega. Ekspresivna vzročnost izpostavi en privilegiran moment, ki je pri opisovanju zgodovinskega procesa določen kot bistvo, druge elemente pa zapopade kot pojave, izraze oziroma manifestacije tega bistva. Privilegirani element v tem primeru nastopa kot izvorno bistvo, ki prek udejanjenja lastnega smotra ureja tok zgodovine. Takšno pojmovanje vzročnosti prevladuje v Vodopivčevem prikazu nastanka samostojne slovenske države. Na mestu privilegiranega elementa je slovenska narodna substanca, katere smoter je, da se materializira v neodvisni in samostojni nacionalni državi. Zgodovinski dogodek »neodvisnosti« je tako pri Vodopivcu končni dogodek zgodovinskega procesa ustanavljanja slovenske nacionalne države, a hkrati tudi začetni, izvorni dogodek, saj je predstavljen kot smoter, ki je zavljo svojega udejanjenja v naprej določal potek zgodovinskega procesa formacije slovenskega naroda. Povedano z Močnikovimi besedami: »V Vodopivčevi poenotujoči shemi je 'neodvisnost' hkrati zgodovinski dogodek in nadzgodovinsko razodetje zgodovinske resnice. Kot zgodovinski dogodek je *telos*, h kateremu je težila vsa dosedanja zgodovina. Toda kot nadzgodovinsko razodetje je bil *telos* vselej že tu:

skrivaj je organiziral tok dogodkov, zgodovinski procesom je dajal njihovo smer, iz megle progresivnega razvoja svojega smisla je upravljal s kaosom zgodovine.« (Močnik 2008, 56–57).

Modeloma linearne in ekspresivne vzročnosti Althusser zoperstavi model *strukturne vzročnosti*. Pri strukturalni vzročnosti gre za sočasno součinkovanje množstva elementov drug na drugega znotraj kompleksne celote. Celota v tem primeru ni niti začetni niti končni vzrok posameznih elementov, temveč je vsota množstva elementov, ki recipročno določajo drug drugega. Elementi celote tako niso določeni niti prek svojega imanentnega bistva ali smotra h kateremu težijo, niti prek izoliranih posameznih elementov, ki jim predhodijo v linearnem časovnem zaporedju. Posamezen element je v celoti določen prek razmerij z drugimi elementi celote. Posamezna družbena praksa je po tej logiki v celoti določena preko svojih razmerij z drugimi praksami znotraj dane družbene formacije. Z modelom strukturne vzročnosti lahko torej vsako družbeno prakso (denimo kulturno prakso) mislimo v širšem kontekstu njene povezanosti z ozirom na pogojenosti z ostalimi družbenimi praksami (denimo z ekonomskimi, političnimi in ideološkimi praksami). Povedano drugače, z modelom strukturne vzročnosti lahko reflektiramo naddoločenost posamezne družbene prakse z vsemi ostalimi družbenimi praksami v določeni družbeni formaciji. (Brewster 1969) S tem se lahko izognemo tako redukciji kompleksnih zgodovinskih procesov na en izoliran vzrok v preteklosti kot tudi teleološki redukciji zgodovinskih dogodkov na njihov končni smoter.

Po Althusserju je torej v določeni družbeni formaciji vsako protislovje posamezne prakse naddoločeno s protislovji drugih praks po načelu strukturne vzročnosti. Protislovje posamezne prakse pa je lahko naddoločeno na dva temeljna načina: po modelu *premestitve* ali pa po modelu *zgostitve*. Naddoločenost protislovja s *premestitvijo* v dani družbeni formaciji deluje kohezivno, saj blokira antagonistične tendence, ki bi lahko povzročile razkroj družbene formacije. (Prav tam) Althusser za primer naddoločenosti s *premestitvijo* zopet navaja Nemčijo v poznem 19. stoletju. Protislovje med delom in kapitalom tedaj ni moglo prerasti v revolucionarni prelom s kapitalistično družbeno formacijo, ker je bilo naddoločeno s političnimi in ideološkimi praksami (od togosti birokratskega državnega aparata do reakcionarnih ideoloških tendenc malomeščanstva), ki so s *premestitvijo* protislovja med delom in kapitalom, blokirale takšen prelom.

Naddoločenost protislovja s *zgostitvijo* pa v dani družbeni formaciji deluje razkrojevalno, saj intenzivira antagonistične tendence, ki razkrajajo družbeno formacijo. Za primer naddoločenosti protislovja s *zgostitvijo* Althusser navaja Rusijo na predvečer oktobrske

revolucije leta 1917. V Rusiji je leta 1917 protislovje med delom in kapitalom pridobilo mnogo bolj eksploziven in antagonističen značaj kakor v Nemčiji, čeprav je bila Rusija v primerjavi z Nemčijo gospodarsko zaostala. Do razkroja formacije carske Rusije in boljševiške revolucije je lahko ravno v Rusiji prišlo le zato, ker so se tam v enem zgodovinskem trenutku in na enem mestu zgostila protislovja številnih družbenih praks: v Rusiji, kot »najšibkejšem členu verige imperialističnih držav«, so se hkrati izražala protislovja ostankov fevdalnega izkoriščanja kmetov s strani plemstva in duhovščine na pretežno agrarnem podeželju; protislovja kapitalističnega in imperialističnega izkoriščanja v visoko razvitih industrijskih mestih (Petrograd); protislovja na mednarodnem političnem prizorišču (intenzifikacija kolonialnega izkoriščanja in številne vojne) in protislovja na domačem političnem prizorišču, ki so se izrazila v razklanosti vladajočega razreda (zemljiški lastniki so podpirali Carja, velika in mala buržoazija pa sta Carju nasprotovali). Prav zaradi lokalizirane zgostitve množstva protislovij (med delom in kapitalom, buržoazijo in zemljiškimi lastniki, zemljiškimi lastniki in kmetstvom, centrom in periferijo, kolonialnimi in koloniziranimi narodi, mestom in podeželjem,...) je torej ravno v Rusiji prišlo do kolapsa družbene formacije in revolucionarne preobrazbe. (Althusser 2005, 100)

3.2 Za historično materialistično analizo Jugoslavije

V nadaljevanju bomo teoretske koncepte, ki smo jih predstavili zgoraj (družbena formacija, naddoločenost, premestitev in zgostitev) uporabili za analizo vznika nacionalizmov v osemdesetih letih in razkroja SFRJ v devetdesetih letih. Jugoslovansko federacijo bomo obravnavali kot kompleksno družbeno formacijo, katero recipročno določa součinkovanje množstva družbenih praks: posvetili se bomo zlasti ekonomskim in političnim praksam. Najprej bomo znotraj vsake prakse poskušali detektirati ključna protislovja in antagonizme: na ravni ekonomske prakse se bomo osredotočili na antagonizme med birokracijo in tehnokracijo, med delom in kapitalom ter med centrom in periferijo; na ravni politične prakse bomo posebno pozornost posvetili protislovju med združevalnimi tendencami federalne ureditve in avtonomističnimi tendencami posameznih republik ter antagonizmu med internacionalističnimi tendencami in nacionalističnimi tendencami.

Analiza teh protislovij nam bo služila kot izhodišče za interpretacijo razmaha nacionalizmov v osemdesetih letih. Poskusili bomo pokazati, da vznika nacionalizmov, ki so se v devetdesetih letih razplamteli v krvave vojne, ne moremo razumeti izključno skozi prizmo

kulturnih in identitetnih razlik med različnimi narodi Jugoslovanske federacije. Naša teza bo, da je bila zaostritev kulturnih, etničnih in identitetnih napetosti med Jugoslovanskimi narodi v osemdesetih letih *naddoločena* tako s temeljnimi protislovji ekonomske prakse (zlasti s protislovjem med centrom in periferijo ter s protislovjem med delom in kapitalom), ki so se intenzivirala s procesom ekonomske liberalizacije v sedemdesetih letih, kot tudi s poglobitnimi protislovji politične prakse (predvsem s protislovjem med federalno ureditvijo in avtonomističnimi težnjami posameznih republik), ki so se, prav tako v sedemdesetih letih, okrepila s procesom politične decentralizacije.

Pri pojasnjevanju vzrokov za razmeroma mirno sobivanje med različnimi narodi Jugoslovanske federacije do osemdesetih letih se bomo oprli na Althusserjev koncept premestitve, pri pojasnjevanju vzrokov za porast mednacionalnih napetosti v osemdesetih letih pa na njegov koncept zgostitve.

Naša prva teza bo, da so bile do sedemdesetih let potencialne napetosti med narodi oziroma identitetnimi skupinami uspešno *premeščene* zaradi kohezivnih tendenc na ravni politične prakse (federalna ureditev, politični internacionalizem, nadnacionalni politični projekti politične emancipacije in boja proti fašizmu,...) in na ravni ekonomske prakse (zmanjševanje dohodkovnih neenakosti med različnimi razredi, konvergenca med centrom in periferijo, rast življenjskega standarda,...).

Naša druga teza pa bo, da je po procesih ekonomske liberalizacije in politične decentralizacije v sedemdesetih letih prišlo do procesa *zgoščevanja* zgoraj omenjenih protislovij na ravni ekonomske in politične prakse. Poskusili bomo pokazati, da je sočasna zgostitev političnih napetosti med posameznimi republikami ter ekonomskih napetosti med različnimi razredi postopoma v devetdesetih letih privedla do razkroja družbene formacije SFRJ.

4 Protislovja ekonomske prakse

V pričujočem poglavju se bomo posvetili zgodovinskemu prikazu razvoja gospodarstva SFRJ od druge svetovne vojne pa do njenega propada v devetdesetih letih. Naš namen ni detajlno rekonstruirati celotne gospodarske zgodovine SFRJ, temveč opisati bistvene ekonomske dejavnike, ki so do sedemdesetih let dalje kohezivno vplivali na sobivanje narodov v skupni federaciji, ter na dejavnike, ki so po sedemdesetih letih vplivali na porast nacionalizmov, ki so

bistveno vplivali na razkroj SFRJ. Pri zgodovinskem prikazu se bomo oprli na periodizacijo, ki jo je predlagal Jože Mencinger. Mencinger (2004, 102) je gospodarsko zgodovino socialistične Jugoslavije razdelil v štiri obdobja:

1. Obdobje administrativnega oziroma planskega socializma (1947-1953)
2. Obdobje administrativno tržnega socializma (1954-1961)
3. Obdobje tržnega socializma (1962-1972)
4. Obdobje dogovornega socializma (1973-1988)

4.1 Obdobje administrativnega ali planskega socializma

Po dvoletnem obdobju povojne rekonstrukcije Jugoslovanskega gospodarstva je prišlo do vzpostavitve administrativnega oziroma planskega gospodarstva, ki je trajalo do leta 1953. Preden se posvetimo analizi tega obdobja je treba opisati družbeno-ekonomske pogoje v katerih se je ta gospodarski sistem razvijal. Kraljevina Jugoslavija je bila po temeljnih gospodarskih kazalcih v velikem zaostanku za okoliškimi Evropskimi državami, še posebej za Zahodnimi evropskimi gospodarstvi. Nacionalni dohodek Kraljevine Jugoslavije je bil tik pred izbruhom druge svetovne vojne šestkrat manjši od nacionalnega dohodka Francije. Tedaj je bila Jugoslavija pretežno agrarna država: medtem ko je bil na Češkoslovaškem delež kmečkega prebivalstva 33 odstoten, je bil v Jugoslaviji 76,3 odstoten. Industrijskih delavcev je bilo v celotni Kraljevini Jugoslaviji pred vojno zgolj okrog 700.000, število nepismenih pa je bilo najvišje v Evropi (Kržan 2015).

Kot poudarja Bilandžić, je bilo zaradi gospodarske »zaostalosti«, izkoriščanje delavstva in kmetstva na področju Jugoslavije intenzivnejše kakor v okoliških, bolj razvitih kapitalističnih državah. (Bilandžić 1985, 34) Poleg tega pa je bila iz enakih razlogov Jugoslavija v mednarodni delitvi dela med nacionalnimi gospodarstvi del periferije. Trgovala je predvsem z Nemčijo in Italijo: do leta 1937 je bil delež zunanje blagovne menjave z Nemčijo 50 odstoten, z Italijo pa 15 odstoten. Lociranost Kraljevine Jugoslavije na periferiji fašističnih sistemov, je zanj pomenila gospodarsko in politično podrejenost ter, zaradi agresivne gospodarske politike centra fašističnih sistemov (zlasti Nemčije), izpostavljenost za kolonizacijo. (Centrih 2011, 231)

Delitev na center in periferijo, na katerem temelji neenakost gospodarskega razvoja, pa ni bila značilna le za gospodarska razmerja med Jugoslavijo in Centrom fašističnih sistemov, temveč tudi za gospodarska razmerja med državami znotraj kraljevine Jugoslavije. Pred drugo

svetovno vojno so se namreč razlike v razvoju Jugoslovanskih narodov naglo povečevale: na primer, Slovenija se je razvijala 2,4 krat hitreje kot Srbija (brez Vojvodine), Hrvaška pa 1,9 krat hitreje kot Srbija. (Kržan 2015) Slika gospodarskega položaja Jugoslavije pred nastankom socializma je pomembna za nadaljnji razvoj odnosov med Jugoslovanskimi narodi. Po Bilandžiću je namreč iz tega položaja izhajal skupen interes Jugoslovanskih narodov po povezovanju: prvič, zavoljo premagovanja skupnega problema gospodarske zaostalosti; in drugič, zavoljo odprave skupnega problema podrejenega položaja v mednarodni delitvi dela (Bilandžić 1985, 42). Med dejavniki, ki so prispevali k združevanju Jugoslovanskih narodov, sprva v kraljevino in kasneje v socialistično federacijo, torej niso le jezikovne, kulturne ali etnične podobnosti, temveč tudi skupen gospodarski položaj.

V podedovanih okoliščinah gospodarske zaostalosti Kraljevin Jugoslavije h katerim lahko prištejemo še dodatno poslabšanje gospodarskega stanja zaradi vojnega opustošenja, se je leta 1947 v Jugoslaviji razvil model planskega gospodarstva. Gospodarsko planiranje se je sprva razvijalo po vzoru Sovjetske zveze. Glavni industrijski obrati in banke so bile nacionalizirane, na podeželju pa je bila uvedena kolektivizacija. Temeljni akter planiranja je bila država, ki je zasnovala petletni plan, temeljna sredstva planiranja pa so bili administrativni akti: zakoni, pravila, direktive in državne regulacije. (Bičanić 1973, 44) Bistvena značilnost planskega gospodarstva v tem obdobju je bilo, kakor v Sovjetski zvezi, razmeroma natančno planiranje količine proizvoda in alokacije produkcijskih sredstev v industrijskem sektorju.

Tržni odnosi so bili reducirani na minimum. Obstajala sta le dva trga: trg delovne sile in trg potrošnih dobrin. Tudi kmetijski obrati na podeželju so s kolektivizacijo pretežno prešli pod nadzor države, ki je administrativno določala cene večine kmetijskih proizvodov. Po podatkih Branka Horvata so bili rezultati Jugoslovanskega gospodarstva, kolikor jih merimo po klasičnih makroekonomskih kazalcih, v obdobju od leta 1947 do 1953 pozitivni: rast nacionalnega dohodka je bila v povprečju 6,8 odstotna, rast industrije pa kar 10,2 odstotna. Toda gospodarska rast se je naglo povečevala le v začetni fazi prvega petletnega plana, od leta 1947 do leta 1949. Leta 1948 je fizični obseg proizvodnje Jugoslovanskega gospodarstva znašal kar 352 odstotkov obsega iz leta 1939, nacionalni dohodek je rasel po 30 odstotni stopnji, število zaposlenih pa je znašalo 216 odstotkov višine iz leta 1939. Leta 1949 pa je nastopila gospodarska stagnacija, ki je višek dosegla leta 1953. (Kržan 2015) Eden od razlogov za stagnacijo je bila gotovo ekonomska blokada s strani Sovjetske zveze, do katere je prišlo po sporu z Informbirojem leta 1948, poleg tega pa je prišlo tudi do notranjih težav sovjetskega, etatističnega tipa planiranja.

Z uvedbo centralnega administrativnega planiranja se je korenito spremenila razredna struktura Jugoslovanske družbe. Po eni strani so bili s kolektivizacijo kmetijstva ter z nacionalizacijo industrije in bank odpravljeni tako pogoji obstoja klasičnega kapitalističnega razreda, z odpravo kraljevega državnega aparata in z administrativnim nadzorom nad trgovino pa tudi pogoji za obstoj klasične male buržoazije. Hkrati je delavski razred zaradi pospešene industrializacije številčno naglo rasel. Toda odprava klasičnega kapitalističnega razreda in male buržoazije ter sočasna kvantitativna rast delavskega razreda ni avtomatično vodila do odprave hierarhičnih družbenih odnosov. Tako na makro kot na mikro ravni je bila struktura družbe izrazito piramidalna. Na makro ravni so bili na privilegiranem položaju državni uradniki, zadolženi za pripravo centralnega plana, na mikro ravni pa so bila pooblastila za odločanje o tehničnih vprašanjih proizvodnje v rokah direktorjev, ki so bili tretirani kot državni uslužbenci. S tem so bili ustvarjeni pogoji za nastanek novega vladajočega razreda: birokracije, ki upravlja s celotnim družbenim kapitalom. (Kržan, 2015)

V obdobju planskega socializma je prišlo tudi do korenite spremembe razmerij v mednarodni delitvi dela. Jugoslavija je prvič v zgodovini postala gospodarsko razmeroma neodvisna država, saj sta nacistična Nemčija in fašistična Italija propadli, gospodarski vpliv Anglije in Francije v Jugoslaviji pa se je zmanjšal. Za nas je še pomembnejše dejstvo, da je v obdobju 1947-1953 prišlo do konvergence v razvoju narodnih gospodarstev znotraj Jugoslavije: manj razvita narodna gospodarstva so se razvijala hitreje od bolj razvitih. (Prav tam) Konvergenca gospodarskega razvoja je pomembno prispevala k družbeni koheziji, ki je omogočala razmeroma mirno sobivanje različnih narodov v Jugoslovanski federaciji. Zmanjševanje gospodarskih razlik med centrom in periferijo je bil pomemben dejavnik premestitve antagonizmov med narodi, ki so se v Kraljevini Jugoslaviji izražali v dolgoletnih sporih med ti. centralisti in ti. avtonomisti ter boju med različnimi nacionalnimi partikularizmi, ki se je zaostрил po sporazumu Cvetković-Maček (1939) in v drugi svetovni vojni vodil do razkosanja Jugoslavije v različne okupacijske režime (Centrih 2011, 233).

4.2 Obdobje administrativno tržnega socializma

V obdobju od 1953 do 1962 je socialistična Jugoslavija doživela izjemen gospodarski razcvet. Iz vidika gospodarskega razvoja, merjenega po konvencionalnih makroekonomskih kazalcih, je bilo obdobje administrativno tržnega socializma najuspešnejše in najstabilnejše obdobje v zgodovini SFRJ. Jugoslavija je bila med najhitreje rastočimi gospodarstvi na svetu: povprečna

gospodarska rast v letih 1957-1961 je bila kar 13 odstotna, torej višja kakor v najrazvitejših Zahodnoevropskih kapitalističnih gospodarstvih in v gospodarstvu Sovjetske zveze. Kljub blagi stagnaciji leta 1961, je gospodarska rast v celotnem obdobju 1953-1962 omogočila neprekinjeno naglo rast produktivnosti dela in hitro zmanjševanje nezaposlenosti. Rast industrijske proizvodnje je bila v povprečju 12,3 odstotna, rast kmetijske proizvodnje pa 6,3 odstotna. (Kržan 2015)

Kot poudarja Horvat, se je Jugoslavija v 12 letih iz zaostalega, pretežno agrarnega gospodarstva razvila v močno industrijsko silo, ki se je lahko kosala z najrazvitejšimi kapitalističnimi gospodarstvi: leta 1961 je bilo v kmetijstvu zaposlenih manj kot 50 odstotkov jugoslovanskih delavk in delavcev (tik po drugi svetovni vojni jih je bilo v kmetijstvu zaposlene 70 odstotkov delovne sile), nacionalni dohodek Jugoslavije pa je bil leta 1963 enak nacionalnemu dohodku Francije iz leta 1939. (Horvat 1984, 49)

Ti podatki so posebej fascinantni zaradi dejstva, da je Jugoslavija v dobrih desetih letih dosegla raven industrijske proizvodnje, kakršno so Zahodne kapitalistične države v povprečju dosegle po petdesetih letih.

Gospodarski uspeh Jugoslavije je omogočila korenita institucionalna prenova socialističnega gospodarstva. Leta 1953 je bilo opuščeno neposredno planiranje količine proizvoda in uvedeno planiranje proporcev, tj. indikativno planiranje proizvodnje, ki je posameznim podjetjem dopustilo večjo raven avtonomije. Z institucionalno transformacijo se je zmanjšal nadzor državne birokracije nad celotnim gospodarstvom, medtem ko se je povečala vloga trga pri koordinaciji odnosov med posameznimi produkcijskimi enotami. Hkrati so večjo moč pri odločanju o proizvodnji dobili delovni kolektivi: osnovani so bili delavski sveti in uvedeno je bilo samoupravljanje.

Samoupravljanje je temeljilo na ideji o avtonomnem delavskem upravljanju podjetij, ki je bilo mogoče le kolikor je državna birokracija opustila del nadzora nad posameznimi podjetji: koordinacijo med njimi je moral prevzeti trg. Kot je pokazal Marko Kržan, je z uvedbo administrativno tržnega socializma prišlo do bistvenih sprememb v razredni strukturi Jugoslovanske družbe. Spremenil se je značaj delavskega razreda: v obdobju etatističnega planiranja, ko je bila koordinacija odnosov med posameznimi podjetji v domeni države, je delavski razred obstajal kot razmeroma monolitna skupina z enotnim interesom, saj ni bilo konkurence med posameznimi podjetji in s tem tudi ne konkurence med posameznimi

delovnimi kolektivi. Monoliten delavski razred se je tako razbil v izolirane delavske kolektive na ravni posameznih podjetij.

Uvedba samoupravljanja ni avtomatično vodila do dejanskega nadzora delavstva nad produkcijskim procesom. Z zmanjšanjem vloge plana in državne administracije gospodarstva se je sicer moč državne birokracije, ki je upravljala s celotnim družbenim kapitalom, bistveno zmanjšala, toda hkrati se je povečala moč drugega, vzpenjajočega se družbenega razreda, tehnokracije. Ne delavstvo, temveč tehnokracija oziroma menedžment je sprejemal temeljne odločitve o proizvodnji na ravni posameznih podjetij. V industrijskem sektorju je tako z uvedbo administrativno tržnega socializma vse večjo moč pridobivala tehnokracija, toda eden od ključnih sektorjev gospodarstva, tj. finančni sektor je ostal v rokah državne birokracije. (Kržan 2015)

Kot so v delu *Kapital in delo v SFRJ* pokazali Igor Bavčar, Srečo Kirn in Bojan Korsika, se je v Jugoslaviji s tem vzpostavila dvojno konfliktna razredna dinamika: po eni strani je prihajalo do navzkrižja interesov med dvema frakcijama kapitala: državne birokracije, katere interes je bil upravljanje s celotnim družbenim kapitalom in tehnokracijo, katere interes je bil upravljanje s kapitali posameznih produkcijskih enot; po drugi strani pa je prihajalo tudi do navzkrižja med interesi delavstva in obema frakcijama kapitala: delavstvo si je namreč pogosto prizadevalo maksimirati del dohodka iz katerega so izplačane mezde, medtem ko sta si tehnokracija in birokracija obe prizadevali maksimirati del dohodka, namenjenega za nadaljnjo akumulacijo. (Bavčar in drugi 1988, 17)

S povečanjem vloge trga, ki je sicer še vedno deloval v okviru, sicer oslabiljenega, administrativnega državnega planiranja, so se izostrili nekateri paradoksi novonastalega hibridnega gospodarstva. Poleg trga potrošnih sredstev in trga delovne sile je bil namreč uveden tudi trg produkcijskih sredstev oziroma trg fizičnega kapitala s katerim so *de iure* upravljali delovni kolektivi, *de facto* pa pogosto tehnokracija. Maksimalne investicijske stopnje oziroma stopnje akumulacije so bile pri tem še vedno določene plansko, s strani države. Prav tako je država obdržala nadzor nad alokacijo denarnega kapitala oziroma kredita, odločitve o tem koliko dohodka posameznega podjetja bo prešlo v fond za akumulacijo in koliko dohodka v fond za plače pa je bilo prepuščeno posameznim podjetjem.

Z okrepitvijo tržnih odnosov so se pojavili pogoji za vznik strukturnega problema, ki je značilen za kapitalizem: trg sicer v kapitalizmu zagotavlja razmeroma efikasno alokacijo resursov med posamezne produkcijske enote – to pomeni, da v kapitalističnih gospodarskih le

redko prihaja do hiperprodukcije ali pa do premajhne produkcije posameznih blag -, vendar pa je trg manj uspešen pri zagotavljanju stabilnosti gospodarstva na makro ravni, zaradi česar v kapitalizmu pogosto prihaja do kriz hiperprodukcije blag na agregatni ravni celotnega gospodarstva. Plansko gospodarstvo je v nasprotju s tržnim veliko bolj učinkovito pri zagotavljanju stabilnosti gospodarstva kot celote – splošne ciklične krize so bile v socialističnih gospodarstvih 20. stoletja redkejše in precej manj intenzivne kakor v kapitalističnih gospodarstvih -, vendar pa je manj učinkovito pri zagotavljanju ustreznih proporcev proizvodnje posameznih blag. Prav zato je tako v Sovjetski zvezi kakor tudi v Jugoslaviji pogosto prihajalo ali do prekomerne ali pa do premajhne proizvodnje posameznih blag (Kornai v Lindbeck 2007, 5). V obdobju administrativno tržnega socializma se je tako vzpostavilo protislovje med planom in trgom, ki se je izražalo v antagonizmu med državno birokracijo in tehnokracijo oziroma menedžmentom posameznih podjetij.

Osnovno vprašanje gospodarstva, na katerega je bilo potrebno vedno znova odgovarjati v praksi, pa je postalo, kako zagotoviti stabilnost proporcev, oziroma preprečevati premajhno ali preveliko produkcijo posameznih vrst blag, ne da bi pri tem prevladali kapitalistični tržni odnosi. Po eni strani je kapitalistične tržne odnose spodbujala konkurenca med posameznimi podjetji. Četudi so formalno delovni kolektivi lahko sami odločali o tem koliko dohodka bodo namenili nadaljnji akumulaciji in koliko plačam, pri sprejemanju teh odločitev niso bili povsem avtonomni. Prisila konkurence jih je namreč strukturno silila, da pri izbirah o distribuciji dohodka privilegirajo pretok dohodkov v fond za akumulacijo (Lebowitz 2012, 67). Po drugi strani pa so še vedno obstajali mehanizmi, ki so onemogočali, da bi se v gospodarstvu vzpostavili klasični kapitalistični tržni odnosi, saj podjetja niso mogla upravljati z denarnim kapitalom: finančni trg tako rekoč ni obstajal. Poleg tega ni prišlo do uvedbe privatne lastnine: osnovna produkcijska sredstva, s katerimi so upravljali delovni kolektivi, so bila pretežno v družbeni lasti.

V obdobju administrativno tržnega socializma je še vedno prihajalo do konvergence razvoja med različnimi narodnimi gospodarstvi. Hkrati so se zmanjševale razlike v razvoju med mestom in podeželjem. Odsotnost neenakomernega razvoja je tako nadalje brzdala potencialne mednacionalne napetosti.

4.3 Obdobje tržnega socializma

V obdobju med letoma 1963 in 1973 pride do uvedbe tržnega socializma. Že v začetku šestdesetih let je prišlo do postopnega slabljenja vloge državnega planiranja v gospodarstvu. O tem priča vedno večja diskrepanca med deklariranimi cilji planov in njihovimi dejanskimi učinki. Cilji prvega plana, katerega izvedba se je začela leta 1947, so bili, vsaj dokler ni prišlo do spora z Informbirojem, v veliki meri doseženi. Nekaj let za tem so v Jugoslaviji izvajali zgolj enoletne plane, nakar je bil leta 1957 lansiran drugi petletni plan, ki je bil realiziran že v štirih letih (leta 1961). Toda po letu 1962 ni bil uspešno realiziran niti en plan, divergenca med deklariranimi cilji plana in dejanskimi gospodarskimi rezultati pa se je vse do propada Jugoslavije vse bolj očitno povečevala. Plan je v obdobju tržnega socializma izgubil vlogo koordinacijskega mehanizma in postal gola politična deklaracija brez pomembnih praktičnih učinkov. (Kržan 2014) Po letu 1963 je prišlo do liberalizacije gospodarstva, tj. do pospešenega uvajanja tržnih elementov v gospodarstvo ob hkratnem opuščanju planskih mehanizmov koordinacije gospodarstva. Jugoslavija se je z rahljanjem restrikcij na zunanjo trgovino vse bolj intenzivno integrirala v evropske trge. Rezultat te integracije je bil viden v hitri rasti zunanjetrgovinskega primanjkljaja.

Država je sredi šestdesetih let gradualno opustila vse bistvene planske mehanizme regulacije dohodka, kar je pomenilo, da je odločanje o razpolaganju dohodka na ravni posameznih produkcijskih enot skorajda v celoti prišlo na posamezna podjetja. Zaradi hkratne krepitve tržnih odnosov pa so se mogla posamezna podjetja vse bolj strogo podrežati tržnim mehanizmom konkurence. Bistvena sprememba v obdobju tržnega socializma je zadevala finančni sektor. Ukinjenih je bila večina federalnih fondov, kar je pomenilo, da je bila ustrezna planska alokacija kredita na ravni federacije praktično onemogočena. Denarni kapital je bil prenešen na banke, zaradi česar je prišlo do ključnih sprememb v razmerju sil med družbenimi razredi. Z vzpostavitvijo tržnih odnosov v finančnem sektorju je tehnokracija počasi pridobila nadzor tudi nad investicijsko politiko, saj je bila ta s prenosom denarja iz federalnih fondov v banke odtegnjena nadzoru državne birokracije. Banke so pretežno delovale tržno, čeprav je država v razmerju do bank še vedno igrala vlogo posojilodajalca v zadnji sili. Država je kmalu začela voditi novemu institucionalnemu aranžmaju ustrezne politike: leta 1964 je denimo že izvajala restriktivno kreditno in finančno politiko. (Kržan 2014)

Po osnovnih makroekonomskih kazalcih so bili rezultati Jugoslovanskega gospodarstva v obdobju tržnega socializma še vedno razmeroma solidni: povprečna stopnja gospodarske rasti

od leta 1965 do 1969 je bila 6,1 odstotna, vendar se je postopno zmanjševala. A kljub razmeroma visokim stopnjam gospodarske rasti je Jugoslavija izgubila mesto najhitreje rastočega gospodarstva v regiji. Hkrati so se začele povečevati razlike v razvoju med regijami in nacionalnimi gospodarstvi znotraj Jugoslavije: prvič v zgodovini SFRJ je prišlo do izrazite divergence oziroma neenakomernega razvoja: nerazviti deli Jugoslavije (Kosovo) so začeli rasti počasneje kakor najrazvitejši deli (Slovenija). Poleg tega so se povečale razlike v dohodkih znotraj delavskega razreda, s čimer je rasla tudi družbena stratifikacija delavstva. Leta 1969 je prišlo tudi do stagnacije zaposlovanja: stopnja zaposlenosti je zopet padla na stopnjo iz leta 1963.

Ko je gospodarska slika ob koncu šestdesetih let kazala na vse večjo negotovost, je prišlo tudi do izbruha prvih medetničnih napetosti. V nadaljevanju bomo poskusili pokazati, da je k spodbujanju teh napetosti ključno prispevala politika decentralizacije in liberalizacije gospodarstva oziroma, da je bil vznik etničnih antagonizmov, ki so se začeli kazati na prehodu v sedemdeseta, leta naddoločen z napetostmi, ki jih je narekovala dinamika liberalizacije gospodarstva. Kot smo dejali, je bila ena od ključnih institucionalnih sprememb v obdobju tržnega socializma gradualen prenos denarnih sredstev iz federalnih fondov na banke. Za našo problematiko je bila pri tem ključna ukinitvev Fonda za investicije.

V obdobjih planskega in administrativno tržnega socializma je bil Investicijski fond steber socialistične vizije medrepubliške solidarnosti in egalitarne redistributivne politike. Bil je pomemben mehanizem redistribucije bogastva od bolj razvitih k manj razvitim delom gospodarstva. Redistribucija bogastva prek Fonda za investicije pa je bila povezana z dolgoročno plansko politiko spodbujanja industrijskega razvoja v manj razvitih regijah. (Kirn 2014, 294–295) Študija Koste Mihajlovića je pokazala, da so v letih 1947-1956 manj razvite regije, zlasti Bosna in Hercegovina ter Črna gora, znatno napredovale s pomočjo sredstev iz investicijskega fonda. (Mihajlović v Kirn 2014, 299)

Nova liberalna usmeritev, ki je pooblastila iz ravni federacije prenesla na suverene republike, ki so *de facto* postajale avtonomne države, pa je omogočila zlasti večjo konkurenčnost gospodarstev bogatejših republik, kot sta Slovenija in Hrvaška. Tehnokrati in liberalni politiki iz bogatejših centralnih držav so ostro napadali Fond za investicije: po eni strani so trdili, da gre za simbol birokratske neučinkovitosti, korupcije in klientelizma, zdravilo za odpravo teh težav pa so kakopak videli v trgu; po drugi strani so ostro kritizirali dejstvo, da so bogatejše republike v fond prispevale razmeroma večji delež kakor revnejše republike. To, da so bogatejše republike v fond prispevale več je bilo sicer res, vendar pa je bilo temu tako zato,

ker so bogatejše države producirale večji delež v nacionalnem bruto družbenem produktu in pridobivale več deviz. (Kirn 2014, 296) Liberalni politiki in tehnokrati so z napadom Fond za investicije torej hkrati napadli poglavitni steber federalne politike egalitarne regionalne distribucije bogastva in odpravljanja neenakomernega razvoja med nacionalnimi gospodarstvi. Z besedami Gala Kirna: »Ko so liberalci *Fond* kritizirali na ravni njegovega *raison d'etre*, postane jasno, da je ta domnevno izvedenski ekonomski argument čedalje bolj odkrival zelo političen cilj: *odpoved medrepubliški solidarnosti*.« (Prav tam)

Liberalizacija gospodarstva, ki je upravljanje z denarnim kapitalom iz države prenesla na banke in hkratna decentralizacija ekonomske politike, ki je odločanje prenesla iz ravni federacije na raven posameznih republik, je uokvirila nov institucionalni aranžma, ki je strukturno oteževal skupno gospodarsko politiko posameznih republik, hkrati pa je ključne mehanizme za odločanje o fiskalnih in monetarnih politikah prenesel na raven nacionalno definiranih republik. S tem se je uvedel mehanizem, ki je strukturno spodbujal konfliktno situacijo med posameznimi republikami, ki so pridobivale vedno večjo avtonomijo. Tako so bili ustvarjeni materialni pogoji za zgostitev antagonizmov, ki jih je povzročal neenakomeren gospodarski razvoj regij in antagonizmov med različnimi narodi: antagonizmi med centrom in periferijo so se vse bolj pogosto prevajali v etnične konflikte. Nemara ni naključje, da je do prve eksplicitne manifestacije zgostitve antagonizmov na ravni ekonomske, kulturne in politične prakse, prišlo ravno v »najšibkejšem členu« verige držav SFRJ: na Kosovu. Ob koncu šestdesetih let so namreč na Kosovu istočasno izbruhnile velike delavske stavke, ki so zahtevale izboljšanje delovnih pogojev in nacionalistična gibanja, ki so se borila za priznanje albanskega naroda in večjo avtonomijo Kosova kot republike. (Prav tam, 298) Usoda Fonda za investicije in primer Kosova kažeta, da za vznikom nacionalizma ne stojijo le identitetne razlike med narodi, temveč tudi strukturne spremembe gospodarstva SFRJ.

4.4 Obdobje dogovornega socializma

Okrog leta 1973 pride do uvedbe režima dogovornega socializma, ki je bil konsolidiran z novo Ustavo, sprejeto leta 1974 in z Zakonom o združenem delu iz leta 1975. Razlike med deklariranimi cilji plana in dejanskim razvojem gospodarstva do osemdesetih let postanejo tako velike, da ni več mogoče govoriti o socialističnem gospodarstvu. Makroekonomski indikatorji v tem obdobju prikazujejo slabše stanje gospodarstva, kakor v predhodnih obdobjih. Kljub velikim investicijskim spodbudam v drugi polovici sedemdesetih let so

stopnje gospodarske rasti stagnirale na ravni okrog 5,7 odstotkov, dokler v osemdesetih letih ni prišlo do resne gospodarske stagnacije, ki je vključevala večletno recesijo, ter do nagle rasti nezaposlenosti. V tem obdobju je povečevanje razlik v gospodarskem razvoju še posebej intenzivno: nerazvite regije rastejo mnogo počasneje kakor razvite.

Razlike v gospodarskem razvoju so postale zelo velike: leta 1985 je bil po BDP Kosovo na ravni Pakistana, Bosna in Makedonija sta bili na ravni Tajske in Mehike, Hrvaška na ravni Grčije in Portugalske, Slovenija pa na ravni Španije in Nove Zelandije (Kržan 2014). Z uvedbo dogovornega socializma je prišlo do nadaljnje decentralizacije trga delovne sile, kar je privedlo do dodatne segmentacije in stratifikacije delavskega razreda. Plačno pogajanje in odločanje trgu delovne sile se je odvijalo na ravni podjetij in deloma na ravni republik. S tem se je razkrojila vsakršna podlaga za uveljavljanje skupnih materialnih interesov Jugoslovanskega delavstva. Nezaposlenost, zlasti strukturna, je pričela rasti. Vedno večji delež delavstva je bil potisnjen v črno ekonomijo ali pa je bil prisiljen emigrirati (Woodward 2003, 77).

Od druge polovice šestdesetih let se je zunanji dolg Jugoslavije konstantno povečeval, v obdobju dogovornega socializma pa je rasel še posebej hitro. Leta 1979 je zrastel na 19,3 milijarde dolarjev. V letih 1979-1989 je bila zato Jugoslavija preokupirana s kratkoročnimi fiskalnimi politikami zmanjševanja zunanjega in javnega dolga, monetarnimi politikami povečevanja hitro izginjajočih deviznih rezerv in strukturnimi reformami, ki naj bi omogočile dolgoročno refinanciranje naglo rastočega dolga. Mednarodni denarni sklad (MDS), ki je prispeval sredstva za refinanciranje javnega dolga, je, po klasičnih neoliberalnih receptih, od Jugoslovanskega vodstva terjal korenito zmanjšanje domače porabe, stroge varčevalne ukrepe in restrukturiranje Jugoslavije v izvozno gospodarstvo, usmerjeno na trge Zahodnih kapitalističnih držav.

Na določenih področjih gospodarske politike je ugoditev zahtevam MDS terjala zaobrnitev trendov decentralizacije, ki so se začeli v šestdesetih letih: liberalizacija zunanje trgovine je terjala recentralizacijo Jugoslovanskega trga in recentralizacijo monetarne politike, medtem ko so industrijske in fiskalne politike ostale v domeni posameznih republik. Podobno kakor v današnjem evrskem območju, se je tako vzpostavil institucionalni okvir, v katerem je centralna federalna oblast vzpostavila strukturni okvir restriktivne fiskalne in monetarne politike, medtem ko je bila izvedba strukturnih reform v domeni posameznih republik. (Prav tam, 79)

Politična reakcija do novega institucionalnega aranžmaja je bila sprva najmočnejša v najbogatejših državah, zlasti v Sloveniji, kateri je prvič po več desetletjih začela groziti visoka nezaposlenost. Zaradi primerjalno boljšega gospodarskega položaja so vladajoče politične sile in vodilni gospodarstveniki iz razreda tehnokracije, posedovale tudi močne politične in ekonomske vzvode za upor proti federalnim politikam: Slovenije, kot glavnega izvoznika na Zahodne trge, federalne oblasti preprosto niso mogle ignorirati. Ohranitev položaja slovenskih političnih in gospodarskih elit je bil odvisen od ohranitve močnega izvoznega sektorja, izvozni sektor pa je lahko ostal mednarodno konkurenčen le v pogojih poceni uvoza novih tehnologij ter razmeroma protekcionistične trgovske politike. Program MDS je te pogoje odpravljaj, kar je slovenske politične in gospodarske elite postavljalo v neugoden položaj. Ker je bila temeljna institucija, s pomočjo katere so se lahko uprle federalni oblasti, nacionalno definirana republika, so pri upor proti federaciji kakopak zaigrale na »nacionalno karto«.

(Prav tam)

Kot je pokazala Susan Woodward, je imel negotov gospodarski položaj zaradi dolgoletne recesije in varčevalnih politik, ki jih je narekoval MDS, pomembno vlogo pri političnem pozicioniranju Slovencev na stran nacionalizma. Eden od glavnih vidikov te negotovosti je bila grožnja nezaposlenosti. Slovenski srednji razred, sestavljen pretežno iz javnih uslužbencev, je denimo v osemdesetih začel protestirati proti vladnim institucijam, zlasti tistim na federalni ravni, ki so skrbela za produkcijo kadrov za javne službe in menedžment. Pravila pozitivne diskriminacije uslužbencev v službah, ki jih je financirala ali nadzirala federacija, glede na narodno pripadnost, so kritizirali, ker naj bi bile v konfliktu z meritokratskimi načeli in zahtevami gospodarstva.

Kritiki so bile podvržene tudi izobraževalne reforme iz osemdesetih let, ki so si prizadevale za odpravo gimnazij, kot ekskluzivnega srednješolskega kanala za vstop na univerzo, zavoljo povečevanja družbene mobilnosti otrok iz delavskih in kmečkih družin. Liberalni kritiki so v teh reformah videli nedopustno politično poseganje egalitaristične politike v izobraževalni sistem. Ker so bile izobraževalne in fiskalne politike v jurisdikciji posameznih republik, se je velik del slovenskega srednjega razreda pridružil kampanji lokalne vlade za okrepitev republiškega nadzora nad premoženjem in davčnimi prihodki, kot tudi z nacionalnimi čustvi nabiti politični kampanji proti federalnim transferjem in izdatkom – ne le proti izdatkom za vojsko, temveč tudi proti izdatkom za federalne vladne službe, socialne programe in razvoj nerazvitih regij. Običajen argument srednjih razredov je bil, da federalni izdatki, vključno s

transferji iz Fonda za razvoj, ki je nasledil Fond za investicije, služijo zgolj neučinkoviti in potratni redistribuciji bogastva v prid Srbije in ostalih »zaostalih« južnih držav (Prav tam, 80).

Negotova ekonomska situacija je h konservativnim in nacionalističnim stališčem velik del prebivalstva potiskala tudi v republiko, kjer je stopnja nezaposlenosti že narasla na izjemno visoko raven, namreč na Kosovu. V osemdesetih letih je bilo na Kosovu zaradi propadanja nacionalne industrije in sočasnega naglega porasta nezaposlenosti 80 odstotkov prebivalstva zaposlenih v družinskem kmetijstvu, obrti, družinskih podjetjih ali v mali trgovini. Struktura zaposlenosti Kosovskega prebivalstva je tako generirala družbeno in politično organizacijo delavstva, ki je temeljila na družini in etnični pripadnosti. Kosovske oblasti so istočasno promovirale lokalno univerzitetno izobrazbo, ki je privilegirala lokalne univerze. Te so krepile Albansko identiteto in hkrati ponujale najboljšo odskočno desko za pridobitev služb v menedžmentu podjetij in javni upravi. Za Kosovske študente, med katerimi je bila stopnja nezaposlenosti še posebej visoka, je bila tako podpora avtonomiji kosovske republike in s tem republiškem nadzoru nad lokalno investicijsko politiko, del preživetvene ekonomske strategije (Prav tam).

Izbruhi etničnih napetosti v osemdesetih letih so bili torej pogosto povezani z zaostritvijo konkurence delavstva na trgu delovne sile, do katere je prišlo zaradi splošnega poslabšanja gospodarskega položaja v obdobju dogovornega socializma. Leta 1984 je bila stopnja nezaposlenosti v vseh Jugoslovanski republikah, z izjemo Hrvaške in Slovenije, višja od 20 odstotkov, medtem ko je inflacija znašala okrog 50 odstotkov. Leta 1985 je bilo skoraj 60 odstotkov registriranih zaposlenih starih pod 25 let, 25 odstotkov prebivalstva pa je živelo pod uradno določenim pragom revščine. V teh pogojih so tudi delavci, mladi in nezaposleni pri zaostrenem tekmovanju za zaposlitev in socialni status, pogosto zaigrali na nacionalno karto. Prebivalci revnejših področij z etnično mešanim prebivalstvom so zaradi zaposlitvenih kvot, ki so bile del politike pozitivne diskriminacije zaposlovanja na narodni osnovi, za svojo nezaposljivost pogosto krivili pripadnike drugih etničnih skupin (Prav tam, 81).

H krepitvi nacionalističnih partikularizmov, ki so se po osemdesetih letih prevajali v vedno bolj agresivno nacionalistično politiko, torej niso prispevale le identitetne, kulturne in jezikovne razlike kot take, temveč so bili antagonizmi, ki so se izrazili skozi identitetne, kulturne in jezikovne razlike naddoločeni z antagonizmi in protislovji na ravni ekonomske prakse – zlasti z antagonizmom med delom in kapitalom ter antagonizmom med centrom in periferijo, ki sta se zaostriła z gospodarsko stagnacijo in strukturnimi reformami.

5 Protislovja politične prakse

V pričujočem poglavju se bomo posvetili analizi političnih procesov, ki so od druge svetovne vojne dalje pa do sedemdesetih let krepili internacionalistično ideologijo, ki je prispevala k solidarnosti narodov SFRJ in s tem omogočala več desetletno mirno sobivanje Jugoslovanskih narodov v enotni federaciji. Med temi procesi bomo posebej izpostavili tradicijo revolucionarnega antifašističnega boja pred in med drugo svetovno vojno, mednarodno politiko Jugoslavije v okviru Gibanja neuvršenih ter politično strukturo Jugoslovanske federacije. Poleg tega bomo analizirali politične procese, ki so po sedemdesetih letih privedli do razkroja mednacionalne solidarnosti Jugoslovanskih republik in prispevale k vzniku nacionalističnih politik. Pri tem se bomo osredotočili predvsem na gradualen razkroj federalne ureditve, ki je potekal vzporedno s krepitvijo vzvodov politične moči posameznih republik ter na opuščanje egalitarnih socialističnih političnih in ideoloških praks.

5. 1 Protifašistični boj

Nastanka Jugoslovanske socialistične federacije ne moremo misliti brez predhodne epizode partizanskega boja proti fašizmu, imperializmu in kapitalističnemu izkoriščanju, ki je potekal pred in med drugo svetovno vojno. Ta epizoda je navadno zajeta pod oznako narodnoosvobodilni boj (NOB). To poimenovanje sodobnike neprenehoma napeljuje k mnenju, da je bil NOB v prvi vrsti boj za *nacionalno* osvoboditev, ki se vpisuje v nacionalistično logiko državitvornosti in v teleološke naracije o nastanjanju posameznih nacionalnih držav, ki smo jih kritizirali v uvodu. Za vodilne slovenske zgodovinarje je tako epizoda NOB le eden od korakov, ki vodi do končnega cilja, tj. ustanovitve samostojnih nacionalnih držav v devetdesetih letih. S tem se neupravičeno zabrišejo bistvene kvalitativne razlike med narodno politiko NOB in narodno politiko Jugoslovanskih narodov v devetdesetih letih.

Kot poudarja Močnik, je bila logika narodne politike v kontekstu NOB, povsem drugačna od logike nacionalizma, ki se je v Jugoslaviji gradualno razrastle po sedemdesetih letih. NOB se umešča v tradicijo *emancipatorične* narodne politike, ki je bila med družbeno progresivnimi političnimi gibanji prakticirana od Francoske revolucije v 18. stoletju do antikolonialnih in narodnoosvobodilnih gibanj v 20. stoletju. V kontekstu te tradicije »narod« ni etnično ekskluzivna kategorija: narod se ne konstituira preko pripadnosti etničnemu jedru

prebivalstva, temveč preko sodelovanja v skupnem emancipatoričnem političnem projektu. V nasprotju s to logiko se nacionalizmi Jugoslovanskih narodov iz osemdesetih in devetdesetih let umeščajo v tradicijo *organske* narodne politike, ki je bila med drugim značilna za fašizem. V tem kontekstu se narod ne konstituira prek vključenosti v progresiven politični projekt, temveč preko afirmacije etnično definirane večinskega jedra prebivalstva in istočasne izključitve manjšinskega dela prebivalstva, ki temu jedru ne pripadajo. (glej Močnik 1999, 80–82) V devetdesetih letih se je organska narodna politika v Srbiji izvajala z genocidom, v Sloveniji pa z izbrisom.

Naša teza je, da je NOB preko integracije več narodov v skupen politični projekt, ki je presegal nacionalne meje, ustvaril pogoje za internacionalistično povojno politiko SFRJ. Kot je zapisal Ozren Pupovac je NOB prakticiral politiko, ki ni bila vezana na »eno ljudstvo ali eno nacijo, ampak na vse nacije in ljudstva znotraj represivnega monarhičnega reda in na vse ljudi, ki v sebi nosijo sledi dominacije, naj bo ta razredna, spolna, nacionalna ali verska.« (Pupovac 2006, 16). Partizanski boj namreč ni temeljil na skupni etnični identiteti: fašistični grožnji navkljub, partizani nikdar niso zagovarjali politike zaprtih etničnih skupnosti, temveč so udeleževali politiko emancipacije. Kot je pokazal Miklavž Komelj, partizani svojega glavnega sovražnika, torej fašizma oziroma nacizma, niso enačili z italijanstvom in nemštvom, temveč so v njem v prvi vrsti videli okupatorja (Komelj 2009, 30). Poleg tega so se partizani dosledno borili tudi proti domačim kolaborantom s fašisti: eno od glavnih gesel OF je bilo »boj proti lastni izdajalski kapitalistični gospodi«. Razmejitvena črta, ki je partizane ločevala od njihovega primarnega političnega sovražnika torej očitno ni bila načrtovana na etnični osnovi, temveč na podlagi pripadnosti skupnemu emancipatoričnemu projektu.

Resda so se sicer v okviru NOB posamezne narodne formacije partizanov pogosto sklicevale na posebnosti lastnega naroda: mnogi slovenski partizani so povzdigovali slovenski narodni značaj in slovenstvo nasploh. Toda pri tem niso delovali po logiki organske narodne politike. Slovenstva namreč niso definirali kot pripadnosti etnično čisti skupnosti. Niso ga razumeli kot nekakšne večne in nespremenljive narodne substance, temveč kot proces ustvarjanja slovenskega ljudstva skozi aktivno udeleževanje v progresivni politiki. 4. točka programa slovenske OF pravi takole: »Z osvobodilno akcijo in aktivacijo slovenskih množic preoblikuje OF slovenski narodni značaj. Slovenske ljudske množice, ki se borijo za svoje narodne in človekove pravice, ustvarjajo nov lik aktivnega slovenstva.« (Kirn 2014, 98).

Z ozirom na mednarodno naravo antifašističnega boja, v katerega so bili vključeni slovenski partizani, se je »aktivno slovenstvo« lahko vzpostavilo le skozi internacionalistično politiko. Internacionalistična dimenzija partizanskega boja je bila leta 1942 institucionalizirana v *Antifašističnem svetu narodne osvoboditve Jugoslavije* (AVNOJ). Ta je v skupnem protifašističnem boju združeval lokalne protifašistične organizacije in ljudske množice raznoterih narodov. Na drugem zasedanju AVNOJ leta novembra 1943 je bila na internacionalistični osnovi zasnovana ideja nove federalne ureditve Jugoslavije, v kateri bo priznana enakost vseh narodnosti in v kateri bodo posamezni narodi imeli pravico do samoodločbe. (Prav tam, 103–104)

5.2 Gibanje neuvrščenih

Jugoslovanska federacija je bila tako od samega začetka navznoter zasnovana kot politična entiteta, ki združuje različne narode, katerim priznava enakost in relativno avtonomijo. Politiki enakosti narodov je bila Jugoslavija zvesta tudi v svojih mednarodnih političnih prizadevanjih po drugi svetovni vojni. Delovanje Jugoslavije na mednarodnem terenu je bilo na nek način nadaljevanje njene medvojne protiimperialistične politike z diplomatskimi sredstvi. Mednarodna politika po drugi svetovni vojni je bila primarno organizirana skozi binarni konflikt med kapitalističnimi ZDA na Zahodu in socialistično Sovjetsko zvezo na Vzhodu. A prevečkrat se pozablja, da je v mednarodni politiki obstajala še tretja politična sila, ki je predstavljala alternativo obema. Gre za Gibanje neuvrščenih, katerega temelj so bila povojna narodnoosvobodilna in protikolonialna gibanja v ti. tretjem svetu.

Prvi korak k ustanovitvi Gibanja neuvrščenih je bil storjen leta 1956, ko so se na Brionih sestali voditelji treh neuvrščenih držav: Tito, Naser in Nehru. Na srečanju so prek vsebinskih razprav okvirno načrtali konceptualni okvir gibanja in določili vabila za 22 držav, pretežno iz Azije, Afrike in Južne Amerike (edina Evropska država v gibanju je bila Jugoslavija). Leta 1961 je v Beogradu prišlo do prvega srečanja neuvrščenih, na katerem je bil Tito izvoljen za generalnega sekretarja. Države članice Gibanja neuvrščenih so se skupaj zavzele za uveljavljanje naslednjih temeljnih načel mednarodne politike: »vzajemno spoštovanje ozemeljske celovitosti in suverenosti, nenasilje, in nevmešavanje v domače zadeve, enakost in vzajemna pomoč ter mirno sobivanje, ki temelji na globalnem jedrskem razoroževanju.« (Prav tam, 144).

Resda so sicer deklaracije teh načel pogosto izzvenele kot pobožne želje, toda že od samega začetka so prispevale k ideološkemu boju proti bipolarni delitvi sveta, imperializmu in kolonializmu in neenakomernemu gospodarskemu razvoju.

Vsaj za Jugoslavijo pa lahko rečemo, da je v mednarodni politiki, v mnogih primerih, načelom gibanja neuvrščenih sledila tudi v praksi. Jugoslavija je prispevala razmeroma velik delež denarja za mirovne misije OZN, poleg tega pa je, zlasti v petdesetih in šestdesetih letih, aktivno pomagala protikolonialnim silam povsod po svetu. Podpirala je odporiška gibanja v Burmi, Alžiriji, Slonokoščeni obali, Gvineji, Angoli in v Mozambiku. Načelom gibanja neuvrščenih je Jugoslavija, vsaj do šestdesetih let, sledila tudi na področju gospodarske politike. Sredi petdesetih let je začela gospodarsko sodelovati z neuvrščenimi državami: v začetku šestdesetih let je trgovina z neuvrščenimi državami znašala 15 odstotkov celotne zunanje menjave Jugoslavije. Sodelovanje Jugoslavije z neuvrščenimi državami ni temeljilo zgolj na gospodarski koristi, temveč je imelo pomembne politične učinke: pripomoglo je k doseganju neodvisnosti teh držav. Jugoslavija je namreč investirala zlasti v njihovo javno infrastrukturo, v razvoj prometnih, izobraževalnih, znanstvenih in medijskih institucij. Poleg tega jim je namenjala nedenarno in nepovratno pomoč. Jugoslavija je neuvrščenim državam pogosto tudi posojala denar: obrestne mere jugoslovanskih posojil so bile veliko manjše od obrestnih mer, ki so jih ponujale zahodne banke, pogoji odplačevanja manj strogi, sankcije za zamujanje z vračilom ali za nevrčilo pa veliko milejše (Prav tam, 149).

Za konec je treba omeniti, da je z liberalizacijo Jugoslovanskega gospodarstva in tržnimi reformami po letu 1965 tudi na področju sodelovanja Jugoslavije z neuvrščenimi državami prišlo do krhanja politike mednarodne solidarnosti, saj je prišlo do zmanjšanja subvencioniranja in do zmanjšanja posojilne sposobnosti Jugoslavije. Poleg tega je po tržnih reformah tudi v zunanji investicijski politiki temeljni kriterij investiranja postal profit, kar pa pomeni, da so bile številne investicije v javno infrastrukturo tretjih držav kar naenkrat tretirane kot nedonosne. Liberalizacija gospodarstva je bila torej tudi eden od vzrokov za opuščanje progresivne internacionalistične politike na svetovnem terenu.

5.3 Od federacije do konfederacije

Politična forma socialistične Jugoslavije je bila federacija, sestavljena iz šestih republik in dveh avtonomnih pokrajin. Vsaka republika je imela lasten osrednji politični aparat z republiškimimi ministrstvi ter lastne svete in skupščine. Institucije na ravni republik so

vključevale vse od reprezentativno demokratičnih, korporativnih pa do delegatskih elementov. V obdobju od 1945 do 1964 je bila najvišja politična oblast v Jugoslaviji skoncentrirana v federalni vladi. Predsedstvo federalne vlade je v tem obdobju sprejemalo najpomembnejše politične in ekonomske odločitve. Eno plat te oblasti je sestavljal državni aparat drugo plat pa partija in njene politične organizacije. Kadri so pretežno izhajali iz centralnega komiteja Zveze komunistov, osrednjih organov republiške oblasti ter ostalih organizacij. Federalno birokracijo pa so sestavljala vodstva republik in socialistični kadri, ki so navadno prihajali iz skupščin delavskih svetov, nacionalnih zvez komunistične mladine ali iz sindikatov. Federalna vlada je bila na gospodarskem področju pristojna za planiranje gospodarstva, regulacijo skupnega trga, monetarno in trgovsko politiko. Poleg tega je skrbela za zunanje zadeve in obrambo. Na obrambnem področju je imela posebno vlogo Jugoslovanska ljudska armada (JLA), ki je po eni strani skrbela za organizacijo vojaških nalog, po drugi strani pa zaposlovala tudi veliko količino prebivalstva, saj je bil velik del jugoslovanske industrije tako ali drugače vezan na vojaškoindustrijski kompleks (Prav tam, 199–200).

V začetnem obdobju gradnje socializma je bila temeljna naloga federalne oblasti zagotavljanje osnovne infrastrukture po celotni federaciji in vodenje državne investicijske politike, zlasti vlaganja v strateško pomembne industrijske projekte. Federalna vlada je imela sicer manjše število ministrstev kakor republiške vlade, toda obstajalo je mnogo federalnih agencij, ki so usklajevale različne politične dejavnosti na ravni celotne države. Med najbolj vplivnimi federalnimi institucijami je bila *Narodna banka Jugoslavije*, ki je urejala monetarno politiko federacije: določala je obrestne mere posojil in količino denarja v obtoku ter se z vlado dogovarjala za mednarodna posojila. (Horvat 1976, 311–333)

Med pomembnejšimi federalnimi institucijami so bili še *Institucija za arbitražo* ter *Svet za cene in dohodke* in številni federalni fondi: poleg že omenjenega Fonda za investicije, ki je z redistribucijo bogastva zagotavljal enakomeren razvoj republik, sta bila pomembna še *Fond za izvoz*, v katerega pristojnosti je bilo določanje kvot za izvoz in pa *Fond za kmetijske in industrijske surovine*, v katerega pristojnosti je bil nadzor pretoka in dobave produktov ter razpolaganje z rezervami. Nazadnje pa so na federalni ravni delovale še številne institucije, ki so urejale in nadzorovale poslovanje Jugoslavije z nerazvitimi državami, katerim je Jugoslavija pošiljala pomoč (Kirn 2014, 200–201).

Federalna ureditev je do druge polovice šestdesetih let pod enotnim politično institucionalnim okvirjem združevala šest nacionalno heterogenih republik, ki pa so kljub temu uživale relativno avtonomijo. Federalna ureditev je vzpostavila institucionalne pogoje možnosti za

udejanjenje socialističnega projekta v katerem so sodelovale vse nacionalne republike. Z mehanizmi egalitarne redistribucije bogastva in institucijami, ki so skrbeli za enakomeren razvoj republik, je tako delovala kot kohezivna sila, ki je premeščala potencialne antagonizme med različnimi narodi, tako prek skrbi za izenačevanje materialnih pogojev bivanja različnih narodov kot tudi prek vključitve vseh narodov v politično-ekonomski projekt izgradnje socializma.

V drugi polovici šestdesetih let pa se je federalna ureditev začela gradualno razkrajati. Po tržni reformi iz leta 1965 in po uvedbi nove ustave leta 1974 je institucionalni ustroj postajal vedno manj podoben federaciji in vedno bolj podoben konfederaciji (Prav tam, 198). V tem obdobju so namreč posamezne republike pridobivale vedno večjo moč in avtonomijo, medtem ko se je moč federalnih institucij zmanjševala. Zakonodajne spremembe, ki so se zvrstile od leta 1971 do 1974 so kot po tekočem traku odvzemale politične pristojnosti federaciji. Z ustavnimi amandmaji iz leta 1971 je bila uvedena pravna norma po kateri lahko federacija aktivno politično intervenira le kadar je opravljanje njenih pristojnosti potrebno, pri tem pa mora upoštevati avtonomijo republik in pokrajin. To ni vodilo le do povečanja dejanske moči in avtonomije republik pri urejanju njihovih notranjih zadev, temveč tudi do povečanja moči republiških institucij pri usklajevanju politik med republikami. Republike so vse več skupnih politik oblikovale skozi kanale neposredne medsebojne koordinacije brez posredovanja centralne politične instance federacije. Ker so se razmerja moči prevesila v prid republik, je tudi status velikega dela osebja v federalnih ustanovah postal izrazito dvoumen: v federalnih organih so namreč sedeli številni predstavniki republik in pokrajin, ki so za svoja dejanja najprej odgovarjali samim republikam in pokrajinam, šele nato pa sami federaciji (Juri 2006, 22).

Po letu 1971 je bilo oblikovano tudi novo kolektivno zvezno predsedstvo, katerega so sestavljali predstavniki republik in pokrajin, izvoljeni s strani republiških oziroma pokrajinskih skupnosti. Prej kot za avtonomen organ federacije je šlo pri zveznem predsedstvu za skupen organ posameznih republik. Zvezno predsedstvo je na mednarodni ravni predstavljalo federacijo in imelo vlogo najvišjega zakonodajnega organa federacije. Ustava iz leta 1974 je nadaljevala proces decentralizacije politične moči in povečevala pristojnosti republik. Uvedla je nova določila o odgovornosti zveznih delegatov republiškim in pokrajinskim skupščinam. Glede na to, da sta bila oba doma zvezne skupščine sestavljena iz delegatov iz republiških in pokrajinskih skupščin, je bila skupščina na ravni federacije neposredno odgovorna republikam in pokrajinam (Prav tam 23–25). Po ustavnih spremembah

so vodstva republik organizirala vse ključne družbene, ekonomske in politične zadeve na svojih teritorijih. Edini politični sili, ki sta še delovala na ravni federacije sta bil ozek krog ljudi okrog Tita ter Jugoslovanska ljudska armada (JLA).

Formalni nosilci suverenosti so v sedemdesetih letih postale nacije. Federacija kot taka se ni mogla več naslanjati na lasten vir suverenosti: brez pristanka šestih nacionalnih držav ni mogla sprejemati nobenih političnih odločitev. Ker se je koordinacija odnosov med nacionalnimi republikami prenesla med same nacionalne republike, nad katerimi ni bilo več nobene nadnacionalne instance, so se konflikti med posameznimi republikami nujno »nacionalizirali« (Pesić 2012, 13). S spremembo institucionalnega okvira v katerem so delovale nacionalne republike se je spremenil tudi status jugoslovanskega prebivalstva. Kot pravi Pesićeva: »Jugoslavija praktično ni imela svojih državljanov, temveč je bila poseljena z državljani svojih republik.« (Prav tam, 14). V SFRJ je bila v sedemdesetih letih institucionalizirana družbena formacija, ki je bila teritorialno razdeljena po etnonacionalnem ključu. S tem je bil *de facto* odpravljen institucionalen politični aranžma, ki je do sedemdesetih let premeščal antagonizme med različnimi narodi in konstituiran nov politični aranžma, ki je te antagonizme strukturno zgoščal z političnimi in ekonomskimi antagonizmi.

5.4 Zavezništvo liberalizma in nacionalizma v šestdesetih in sedemdesetih letih

Na čelu projekta liberalizacije gospodarstva, o katerem smo govorili v prvem delu magistrskega dela, so bile poleg tehnokratskega razreda tudi liberalno usmerjene politične sile. Pozna šestdeseta leta niso bila le renesansa ekonomskega, marveč tudi političnega liberalizma. Politični liberalizem, ki je do izraza prvič prišel v drugi polovici šestdesetih let je bil osnovan na neproblematičnem pristajanju na uvajanje elementov trga in samoupravljanja v gospodarstvo ter na politično decentralizacijo. Takrat so bile med liberalci po besedah Jasne Sosso-Dragović »opuščene vse bistvene koncepcije jugoslovanstva [...], ki so povezovale celotno družbeno tkivo, na njihovo mesto pa sta prišla afirmacija nacionalne raznovrstnosti in klic h gospodarski decentralizaciji.« (Sosso-Dragović 2002, 29).

Liberalcev očitno ni motilo, da njihovi klici po več samoupravljanja v praksi niso okrepili moči delavstva, temveč moč mendežerjev in direktorjev podjetij ter novih bank. Institucionalne spremembe v smeri proti nominalnemu samoupravljanju delavstva, ki so oslabile moč državne birokracije, so namreč hkrati povečale politično moč lokalnih

funkcionarjev, ki so delovali v republiški sferi. Med temi je bilo veliko liberalcev, ki so se zavzemali za regionalni razvoj, ki je posledično krepil nacionalne interese in nacionalno zavest. (Kirn 2014, 322).

Spremembo političnega ozračja lahko ponazorimo s primerom iz konca šestdesetih let v Sloveniji, ko je prišlo do politično in medijsko zelo odmevne »avtocestne afere«. Do spora zaradi avtocestne afere je prišlo zaradi sporne distribucije posojil Mednarodnega denarnega sklada za gradnjo avtocest med republike in lokalne ravni. MDS je kredite delil po nacionalnem ključu. Leta 1969 je slovenska delegacija pričakovala, da bo dobila posojila za izgradnjo avtocestnih odsekov v Sloveniji, vendar je MDS posojila namenil drugim republikam. Slovenske liberalne politične sile so se na dogajanje odzvale z obsodbami privilegiranja srbskega »centra« in zapostavljanja Slovencev. Lokalni funkcionarji so na območnih in lokalnih odborih Zveze komunistov Slovenije začeli uporabljati izrazito nacionalistično retoriko: govorili so o privilegiranih »južnjakih«, o izkoriščanju slovenskega gospodarstva s strani centra, nepravilni porazdelitvi narodnega dohodka v prid Srbov itd. Liberalna politična opcija je v Sloveniji avtocestno afero izkoristila kot odskočno desko za organizacijo množičnih zborovanj, na katerih so bile lansirane zahteve za večjo moč in avtonomijo republik. Med slovenskimi in hrvaškimi liberalci je bilo slišati tudi zahteve po transformaciji Jugoslavije iz federacije v konfederacijo (Prav tam, 322–333).

Čeprav je partijsko vodstvo kmalu učinkovito obračunalo z slovensko liberalno frakcijo s Stanetom Kavčičem na čelu, kar je vodilo do »čiščenja« zastopnikov političnega liberalizma v republiških institucijah, bi bilo napak reči, da glasovi liberalcev iz konca šestdesetih let niso bili uslišani. Tito po čistkah liberalcev iz republiških zvez komunistov ni okrepil federalnih ustanov, poleg tega pa je dopustil, da se je tržna reforma nadaljevala s vse bolj hitrim tempom. Po porazu političnih liberalcev so se strukturni pogoji, ki so spodbujali njihove politike ohranili oziroma so se celo krepili.

5.5 Obrat k agresivnemu etnonacionalizmu v osemdesetih letih

Kot smo pokazali, so bili strukturni politični pogoji za vznik nacionalizmov v Jugoslaviji vzpostavljeni že v sedemdesetih letih. Toda vse do konca osemdesetih let ni prišlo do večjih izbruhov agresivnega nacionalizma. Občasni etnični spori in konflikti v sedemdesetih in v začetku osemdesetih let so bili kratkotrajni in obvladljivi v danem institucionalno političnem okviru. Šele ob koncu osemdesetih let je prišlo do agresivnega nacionalizma jugoslovanskih

narodov, ki se je v devetdesetih letih končal v krvavih vojnah. Za ustrezno razumevanje vznika politik militantnega nacionalizma je potrebno upoštevati gospodarski kontekst, v katerem se je Jugoslavija znašla v osemdesetih letih. Kot smo že omenili, se je Jugoslavija od sedemdesetih let dalje soočala z naglo rastjo zunanjega dolga, ki je bil v začetku osemdesetih let podržavljen. Teža refinanciranja vse hitreje rastočega dolga je tako padla na Jugoslovansko državo. MDS je dolžniško krizo izkoristil za politično intervencijo v notranje zadeve. V zameno za nova posojila, ki jih je Jugoslavija za refinanciranje starega nakopičenega dolga, je terjala varčevalne ukrepe in strukturne reforme. Uvajanje drakonskih varčevalnih ukrepov po nareku MDS je sovpadlo s hudo gospodarsko krizo in hiperinflacijo, kar je vodilo do poslabšanja življenjskega standarda večine prebivalstva in nagle rasti nezaposlenosti. Po Jugoslaviji so se zvrstile številne delavske stavke, ki so bile najpogostejše v industrijsko najrazvitejših republikah, kot sta Slovenija in Hrvaška. Leta 1989 so delavci v industrijskem centru Hrvaške, Vukovarju, zahtevali splošno stavko (Samary 1995, 63).

Med jugoslovanskimi političnimi elitami sta se izoblikovala dva alternativna politična programa spopadanja z dezintegracijskimi učinki gospodarske krize. Na eni strani je neoliberalna frakcija pod vodstvom hrvaškega liberalnega politika Anteja Markovića, ki je bil od leta 1989 na čelu Jugoslovanske vlade, predlagala enotno federalno politiko varčevanja, deregulacije, privatizacije in zaježitve inflacije. Na drugi strani pa je bila nacionalistična frakcija srbskega voditelja Slobodana Miloševića, ki je poskušala Jugoslavijo ponovno centralizirati na populistični osnovi. Neoliberalne politike, ki jih je Marković poskušal uvesti na ravni federacije, so kmalu prišle v navzkrižje z neoliberalnimi reformami, ki so jih republiška vodstva izvajala na nacionalni ravni. Slovenske in hrvaške politične elite so si prizadevale za nadzor nad procesom privatizacije v lastnih republikah – zavzemale so se za nacionalizacijo republiškega premoženja, ki bi nato omogočila privatizacijo pod njihovim nadzorom. Prav tako so se zavzemale za pospešitev procesa priključevanja Slovenije in Hrvaške Evropski Uniji prek rahljanja vezi z gospodarsko manj razvitimi jugoslovanskimi republikami. Huda gospodarska kriza je Hrvaško in Slovenijo dodatno spodbudila k bojkotiranju financiranja federalnega proračuna. Srbska vlada, ki je lahko vplivala na politiko Narodne banke, ker se je ta nahajala v Beogradu, pa je blokirala federalne protiinflacijske programe. Politična diferenciacija republik na osnovi konfliktnih narodnogospodarskih interesov je vodila do dokončnega zloma Zveze komunistov Jugoslavije (Prav tam, 64; Musić 2013).

Za potek dogodkov ob koncu osemdesetih let je bil posebej pomemben vzpon agresivnega srbskega nacionalizma, ki se je izražal zlasti v prizadevanju za izgradnjo »velike Srbije«. Kot bomo poskušali pokazati v nadaljevanju, agresivni in ekspanzionistični srbski nacionalizem ni temeljil le na etničnih motivih, temveč tudi na gospodarskih interesih srbskih političnih in gospodarskih vladajočih razredov. Srbski nacionalizem se je začel krepiti po letu 1986, ko je Milošević postal vodja srbske Zveze komunistov. Toda za obrat k agresivnemu nacionalizmu ni bil odgovoren zgolj Milošević osebno. Za ustrezno razumevanje tega obrata je potrebno upoštevati širši politični in gospodarski kontekst, v katerem se je Srbija znašla v osemdesetih letih. V začetku osemdesetih let je Kosovo postajalo vedno bolj boleč trn v peti republike Srbije. Leta 1981 so v Kosovu izbruhnili množični protesti zaradi poslabšanja življenjskega in socialnega položaja kosovskega delavstva: nezaposlenost v Kosovu je bila tedaj 20 odstotna, medtem ko je v Sloveniji znašala le 2 odstotka. Kot smo že omenili, je poslabšanje gospodarske situacije na Kosovu v osemdesetih letih vodilo do zaostritve etničnih konfliktov med albansko večino in srbsko manjšino. Srbija je kosovsko krizo reševala z orožjem: po krvavi konfrontaciji s kosovskimi rudarji, ki so zahtevali dosledno implementacijo ustave iz leta 1974 in demokratične volitve, je dosegla odvzem avtonomije obeh pokrajin, Kosova in Vojvodine. Srbsko vodstvo je po teh dogodkih v federalnem predsedstvu pridobilo dodatno moč: od osmih glasov (šest republik in dve pokrajini), si jih je Milošević zagotovil štiri (poleg srbskega in črnogorskega, še kosovskega in vojvodinskega) (Prav tam, 65–66),

Kljub močnim političnim tendencam k dezintegraciji Jugoslavije, je celo leta 1990 še obstajala možnost za ohranitev Jugoslavije, za kar bi bila sicer potrebna korenita institucionalna reforma, ter za mirno zgladitev sporov med jugoslovanskimi republikami. Jasno željo po odcepitvi so na referendumu leta 1990 izrazili zgolj Slovenci, medtem ko se na hrvaškem referendumu istega leta ni glasovalo o odcepitvi: izbirali so med federalizmom in ohlapnejšo Jugoslovansko unijo suverenih držav. Niti hrvaški Srbi se tedaj niso postavili na stran Srbije, marveč na stran Jugoslavije: šele po Tudžmanovi militantno nacionalistični kampanji so začeli množično podpirati srbske nacionaliste. Toda gospodarska in politična kriza sta politične elite v Sloveniji, Srbiji in na Hrvaškem vse bolj močno silili k nacionalističnim programom izgradnje samostojnih nacionalnih držav (Prav tam, 70).

Poudariti je treba, da jih k temu primarno ni gnala logika etničnih, kulturnih ali jezikovnih razlik, temveč politično-ekonomska dinamika.

Gospodarsko bolj razviti državi, Hrvaška in Slovenija, sta zaradi poslabšanja gospodarske situacije na periferiji Jugoslavije, svoje izvozno gospodarstvo poskusili čim hitreje

preusmeriti na Zahod: zaradi hude recesije je bilo na Jugoslovanskih trgih ogroženo efektivno povpraševanje po njihovih izvoznih blagih. Poleg tega sta se zaradi krize lastnih gospodarstev poskušali znebiti bremena federalnih prispevkov za financiranje manj razvitih jugoslovanskih regij. Zaradi secesionističnih tendenc Slovenije in Hrvaške je tudi Srbija kmalu obupala nad poskusi ponovne centralizacije Jugoslavije in se podala na pot uresničevanja nacionalističnega programa velike Srbije (Prav tam, 72). Tudi na srbske politične pretenzije je vplivala ekonomska računica: Srbija se za razliko od Slovenije in Hrvaške ni mogla ponašati z močno izvozno industrijo, ki bi lahko konkurenčno delovala na zahodnih trgih, zato je ostala odvisna od Jugoslovanskih trgov, nad katerimi je posledično poskušala pridobiti nadzor. Srbski nacionalistični ekspanzionizem je gnala šibkost srbskega gospodarstva. Pri projektu velike Srbije tako ni šlo le za sledenje viziji etnično čiste Srbije, temveč tudi za gospodarsko tekmo za resurse, ozemlje, industrijo in nadzor nad trgi (glej Musić, 2013).

V medrepubliških pogajanjih sta do junija 1991 v skladu s svojimi gospodarskimi interesi Slovenija in Hrvaška zagovarjali ohlapno konfederacijo Jugoslovanskih držav, v kateri nebi bilo centralne federalne instance in v kateri bi posamezne republike sprejele lastne valute in pridobile popoln nadzor nad lastnimi fiskalnimi politikami. Na drugi strani je Srbija zavračala predloge Slovenije in Hrvaške in si kupovala čas z vztrajanjem na federalnem projektu, čeprav je srbsko vodstvo vedelo, da Slovenija in Hrvaška na to ne bosta pristali.

Milošević je tako lansiral nacionalistični projekt velike Srbije, katerega je predstavljal kot vsejugoslovanski federativni projekt. S tem so se tendence po razkroju SFRJ še okrepile, saj je Miloševićeva politika Slovenijo in Hrvaško še dodatno odvrnila od zasledovanja vizije skupne federacije. Leta 1991 so se zato republike podale na pot izgradnje neodvisnih nacionalnih držav na etnični osnovi. V Sloveniji, Hrvaški in Srbiji so bili pogoji za izgradnjo avtonomne države na etnični podlagi prisotni, toda v drugih republikah in pokrajinah so ti pogoji umanjali: etničnim manjšinam v Jugoslaviji ni bila podeljena pravica do samoodločbe, to je še posebej veljalo za Albance, Bošnjake in Makedonce. Bosno in Makedonijo je razkrajanje Jugoslavije politično in gospodarsko ogrožalo v največji meri. Zato ni naključje, da so bili predstavniki Bosne in Makedonije najbolj zainteresirani za ohranitev Jugoslavije, četudi le v institucionalnem okvirju ohlapne konfederacije (Samary 1995, 72–73).

Za projekt izgradnje nacionalnih držav na etnični osnovi so bili najbolj problematični multietnični predeli Jugoslavije. Na udaru so bile tako ne-srbske manjšine, ki so živele v srbskih pokrajinah kot tudi srbske manjšine, ki so bile raztresene po območju hrvaške republike. Posebej problematično je bilo tudi stanje v Bosni in Hercegovini, kjer so prebivali

Srbi, Hrvati in bošnjaški muslimani. Leta 1991 je Milan Kučan z Miloševićem podpisal pakt, ki je zagotavljal pravico do samoodločbe za etnične skupine na področju Jugoslavije. V primeru slovenske republike, kjer so bili Slovenci geografsko skoncentrirani na enem mestu, je to vodilo do razmeroma mirne ustanovitve etnično homogene republike. V primeru vseh drugih republik, kjer prebivalci različnih etničnih pripadnosti niso bili tako jasno geografsko skoncentrirani po enotnih teritorijih, pa je to vodilo v krvave vojaške konflikte. Hrvaška je sprva taktično nasprotovala predlogu samo-odločbe etnično definiranih narodov in zagovarjala koncept samoodločbe republik. Toda v praksi je, tako kot Srbija, zasledovala projekt konstitucije etnično osnovane samostojne države. Ker je bilo na področju hrvaške republike 80 odstotkov prebivalstva Hrvatov, je hrvaško vodstvo vedelo, da bo tudi v primeru uvedbe principa samoodločbe republik, pridobilo zadostno število glasov za odcepitev Hrvaške republike, ki bi Srbe na hrvaškem teritoriju spremenila v etnično manjšino (Prav tam, 74).

Po osamosvojitvi Slovenije in Hrvaške leta 1991, je srbsko vodstvo pričelo vse bolj militantno zasledovati projekt velike Srbije. Milošević je na deklarativni ravni sicer še vedno zagovarjal Jugoslovansko federacijo. Najbolj odkriti zagovorniki projekta velike Srbije so bili pripadniki opozicijske stranke *Srpski pokret obnove* pod vodstvom Vuka Draškovića in pripadniki *Srbske radikalne stranke* Vojislava Šešlja. Neformalno zavezništvo Miloševića, Draškovića in Šešlja, je Miloševiću omogočilo, da ohranja pro-jugoslovansko retoriko, medtem ko so radikalno-desne politične in paravojaške formacije opravljale umazano delo zanj. Milošević zato ni eksplicitno priznaval suverenosti na novoustanovljenih samooklicanih srbskih republik na hrvaškem in bosanskem teritoriju. Uradno stališče srbskega vodstva se je razlikovalo od uradnih stališč voditeljev bosanskih in hrvaških Srbov. Milošević je v praksi sicer podpiral avtonomijo novih srbskih republik na hrvaškem in bosanskem ozemlju, vendar pa se je bil zaradi mednarodnega pritiska na deklarativni ravni primoran distancirati od njih (Prav tam, 75).

Leta 1991 so torej vodstva vseh politično najmočnejših republik, vključno s Srbijo, *de facto* opustila vse pretenzije po ohranjanju skupne jugoslovanske države sprejele politiko agresivnega etnonacionalizma in se zavezale projektu samostojnih etnično opredeljenih nacionalnih držav.

Analiza poteka jugoslovanskih vojn, do katerih je prišlo tekom implementacije projektov samostojnih nacionalnih držav, presega namene pričujočega dela. Za naše magistrsko delo je bila ključna analiza političnih procesov, ki so botrovali vzniku agresivnega in militantnega

nacionalizma, ki je vodil do propada SFRJ. Ugotovili smo, da so k izbruhu nacionalizma, ki je v mehki različici uveljavil v sedemdesetih letih, v osemdesetih letih pa se je razvil v tršo različico, botrovali strukturni politični vzroki. Nosilci nacionalističnih projektov so sicer vselej bili politični voditelji, stranke in politične frakcije posameznih republik, toda njihovo delovanje so usmerjali strukturni vzroki.

Do prve ključne strukturne spremembe je prišlo že z reformami iz konca šestdesetih let. Liberalizacija in decentralizacija gospodarstva ter političnega sistema je takrat mnoge vzvode političnega odločanja iz ravni federacije prenesla na raven nacionalno opredeljenih republik, hkrati pa je botrovala začetku konca nadsocialističnega projekta. Zaradi strukturnih sprememb so se politični konflikti med posameznimi republikami začeli vse bolj pogosto izražati kot nacionalni konflikti med etničnimi skupinami. Po turbulentnih osemdesetih letih, ko je prišlo do gospodarske stagnacije in hkratnega uvajanja neoliberalnih politik, pa je poslabšanje gospodarskega stanja voditelje posameznih republik vodilo, do vse bolj agresivnega zagovarjanja lastnih nacionalnih interesov. Videli smo, da tudi izbruha trših različic nacionalizma v osemdesetih letih, na moremo razumeti zgolj skozi prizmo konfliktnih identitetnih ali kulturnih razlik med različnimi narodi, temveč, da so se te razlike lahko na konflikten način artikulirale le na podlagi zaostritve političnih in gospodarskih antagonizmov. Povedano drugače, v osemdesetih letih je do vznika agresivnih antagonizmov med narodi lahko prišlo le zato, ker je bila konfliktna dinamika odnosov med narodi naddoločena prek zgostitve strukturnih protislovij politične prakse (protislovje med kohezivnimi učinki federacije in dezintegracijskimi učinki avtonomizacije republik) in ekonomske prakse (protislovje med delom in kapitalom ter centrom in periferijo).

6 Lekcije za Evropsko unijo in evrsko območje

V sklepnem delu magistrske naloge bomo iz analize dezintegracijskih tendenc, ki so privedle do vznika nacionalizmov in razkroja Jugoslavije, potegnili nekaj zaključkov, ki so pomembni za razumevanje sedanjega stanja Evropske unije in evrskega območja. Evrsko območje kot družbena formacija, ki pod okriljem enotne denarne politike in političnih institucij, ki posameznim državam narekujejo smernice fiskalne politike, združuje različna narodna gospodarstva, se namreč v nekaterih pogledih sooča z enakimi oziroma podobnimi strukturnimi problemi, s kakršnimi se je Jugoslavija soočala v osemdesetih letih. Poskusili

bomo pokazati, da ima institucionalni ustroj Evropske unije in evrskega območja podobne pomanjkljivosti, kot jih je imel ustroj Jugoslavije v osemdesetih letih, ter da te pomanjkljivosti generirajo tudi enak politični problem, tj. etnonacionalizem.

Institucionalni temelji Evropske unije so bili postavljeni leta 1992, ko je bila v Maastrichtu podpisna pogodba o Evropski uniji (PEU). Ta je države članice Evropske skupnosti združila v Evropsko Unijo. Z ustanovitvijo EU so bila postavljena tudi platforma za Evropsko ekonomsko in monetarno unijo (EMU). Krepitvi evropskih integracij so v začetku devetdesetih let botrovali nekateri politični in gospodarski premiki globalnih razsežnosti. Med njimi velja omeniti padec Berlinskega zidu, ki je simboliziral propad »realno obstoječega socializma«. S padcem realno obstoječega socializma je hkrati padla poslednja realno obstoječa alternativa neoliberalizmu. To je prispevalo h konsolidaciji neoliberalne ideologije med voditelji Zahodnoevropskih držav, ki so stale na čelu projekta EU. Z dezintegracijo Sovjetske Zveze in Jugoslavije je hkrati prišlo do osamosvojitve številnih nacionalnih gospodarstev v južni in vzhodni Evropi. Zahodnoevropske države so nastalo situacijo poskusile izkoristiti za politično in gospodarsko podreditev bivših držav Sovjetske zveze in SFRJ (Furlan 2012, 283).

Neposredni povod za poglobitev monetarne integracije evropskih držav pa je bila kriza deviznega mehanizma ERM, v okviru katerega so se države članice Evropske skupnosti že pred ustanovitvijo EU in EMU zavezale fiksaciji deviznih tečajev. Po padcu berlinskega zidu je združena Nemčija zagnala velikopotezen program rekonstrukcije Vzhodne Nemčije, z dolžniško financiranimi investicijskimi projekti na Vzhodu. Rekonstrukcija je vodila do visoke stopnje inflacije ter povečanja proračunskih primanjkljajev. Za voljo zajezitve inflacije je nemška centralna banka začela voditi restriktivno monetarno politiko, zaradi katere je tečaj nemške marke močno narastel. To pa je v neugoden položaj postavilo Francijo, Veliko Britanijo in Italijo, ki so morale v skladu z normami ERM tečaje svojih valut prilagajati tečaju Nemške marke (Prav tam, 284). Voditelji Zahodnoevropskih držav so na krizo odgovorili s sprejemom Maastrichtskih kriterijev, ki so postavili smernice za restriktivno fiskalno politiko in pripravili institucionalni okvir za uvedbo evra. Maastrichtski kriteriji so od držav članic EU terjali ohranjanje stabilnosti cen oziroma nizko inflacijo ter politiko nizkih proračunskih primanjkljajev in nizkega javnega dolga.

S sprejetjem Maastrichtskih kriterijev so se članice EU odpovedale vodenju keynesovskih politik dolžniško financirane potrošnje, ter se zavezale politiki spodbujanja konkurenčnosti nacionalnih gospodarstev prek nižanja stroškov delovne sile. S tem je bil uveden

institucionalen okvir EU, ki je od držav članic terjal, da težo prilagajanja pritiskom konkurence na evropskih in mednarodnih trgih prenesejo na pleča delavstva. V skladu z novim institucionalnim aranžmajem so v devetdesetih letih države iz centra in periferije EU začele pospešeno uvajati politike fleksibilizacije trga delovne sile, demontaže socialne države in privatizacije javnega premoženja. Institucionalni okvir EU je tako deloval kot učinkovit disciplinski mehanizem, ki je vodstva posameznih nacionalnih držav strukturno silil v sprejemanje neoliberalnih ekonomskih reform, delavske razrede teh držav pa v plačevanje cene teh reform (Prav tam, 285).

Rezultati restriktivnih fiskalnih in monetarnih politik držav članic EU so bili med drugim vidni v visokih stopnjah nezaposlenosti. Povprečne stopnje nezaposlenosti v državah članicah EU so v letih 1993-1997 presegale 10 odstotkov. Na problem nezaposlenosti pa so se voditelji EU odzvali z sprejetjem Lizbonske strategije leta 2000. Lizbonska strategija pa je problem nezaposlenosti reševali z sredstvi, ki so ta problem povzročala: zahtevala je še večjo fleksibilizacijo trga delovne sile, še več varčevanja in še več strukturnih reform, vse v imenu povečevanja konkurenčnosti nacionalnih gospodarstev, ki naj bi avtomatično vodila tudi do manjših stopenj nezaposlenosti.

Evropski neoliberalni projekt se je dovršil z uvedbo skupne evropske valute. Kot smo dejali, je bil institucionalni okvir za uvedbo evra, postavljen z uvedbo Maastrichtskih ukrepov. Dodaten korak k monetarni integraciji pa je bil narejen z ustanovitvijo Evropske centralne banke (ECB). Smernice delovanja ECB so bile določene z Amsterdamsko pogodbo leta 1997, ki je od centralne banke terjala zlasti ohranjanje stabilnosti cen oziroma ohranjanje nizke inflacije, medtem ko ni bila zavezana uvajati politik, ki bi spodbujale gospodarsko rast in zaposlovanje. ECB je po statutu Evropskega sistema centralnih bank neodvisna institucija, ki deluje neodvisno od vlad držav članic ali političnih organov unije. V praksi to pomeni, da je ECB pri svojem delovanju odtegnjena vsakršnemu demokratičnemu ali javnemu nadzoru političnih institucij EU ali njenih držav članic.

Z ustanovitvijo EMU je bil postavljen institucionalen okvir za hegemonijo mednarodnega finančnega kapitala. Poleg centralizacije denarne politike, ki je bila reducirana na omejevanje inflacije – in s tem ohranjanje visoke vrednosti finančnega premoženja – je vodila tudi do odprave notranjega in zunanjskega nadzora nad finančnimi in kapitalskimi tokovi. To je pomenilo, da so posamezne države članice izgubile nadzor nad alokacijo kreditov in finančnega premoženja. Tudi na ravni unije ni bilo ustanovljenega nobenega mehanizma, ki bi

skrbel za nadzor nad finančnimi in kapitalskimi tokovi. Prišlo je do skorajda popolne liberalizacije in deregulacije finančnega sektorju EU (Stockhammer 2011).

Ustanovitev EMU je koristila tudi industrijskemu kapitalu iz držav centra EU, kot so Belgija, Nizozemska in zlasti Nemčija. Te države so se namreč ponašale z močnim izvoznim industrijskim sektorjem, ki je bil v konkurenčni prednosti pred izvoznimi sektorji na novo vključenih držav članic iz periferije, kot sta Italija in Španija. Periferne države so v preteklosti konkurenčnost lastnih izvoznih sektorjev spodbujale z devalvacijami deviznih tečajev, z vstopom v evrsko območje pa to ni bilo več mogoče. Izvozni industrijski sektor centralnih držav je zato lahko zaradi uvedbe evra še povečal prednost pred svojimi konkurenti iz periferije (Furlan 2012, 288–290).

Tudi politični procesi po uvedbi evra so utrjevali hegemonijo mednarodnega finančnega kapitala in industrijskega kapitala iz držav centra EU oziroma EMU. V letih 2004-2007 je prišlo do dodatne širitve EU – med članice so bile priključene Litva, Latvija, Poljska, Slovenija, Češka, Malta, Estonija, Ciper, Romunija, Bolgarija in Češka. S tem je bilo k EU priključeno obširno geografsko območje, ki je ponujalo tako nove »investicijske priložnosti« za kapital iz centra kot tudi velik bazen razmeroma poceni delovne sile. S tem niso bile dane le priložnosti za izkoriščanje cenejše delovne sile na Vzhodu, temveč tudi priložnosti za zniževanje mezd delavstva na Zahodu: cenejša delovna sila iz Vzhoda je namreč začela ustvarjati konkurenčni pritisk na dražjo delovno silo na Zahodu. Članice EMU so se bile medtem zaradi izgube nadzora nad lastno monetarno politiko na okrepljen mednarodni konkurenčni pritisk primorane odzvati le še z nižanjem stroškov delovne sile in z zadolževanjem (Prav tam, 292).

Institucionalni aranžma EU in EMU je pospeševal neenakomeren razvoj držav centra in periferije. Centralne države z Nemčijo na čelu so na skupen evropski trg že v izhodišču prišle s konkurenčno prednostjo pred državami periferije. Po vstopu v evrsko območje pa so svojo konkurenčno prednost še okrepile. Nemčija je v prvem desetletju novega tisočletja uspela pospešiti izvoz v države iz periferije: stroški proizvodnje so bili namreč zaradi dolgoletne stagnacije mezd v Nemčiji primerjalno manjši kakor na periferiji. Države centra so po letu 2000 zato lahko akumulirale velikanske zunanjetrgovinske presežke, z izvozom v periferne države kot so Španija, Italija, Irska in Grčija. Zunanjetrgovinski presežki centralnih držav pa so se posledično izražali v zunanjetrgovinskih primanjkljajih perifernih držav (Prav tam, 292). Periferne države so morale svoje zunanjetrgovinske primanjkljaje financirati z dolgom. V zasebnih sektorjih perifernih držav se je zato po letu 2000 hitro kopičil zasebni dolg.

Leta 2008 je finančni sektor v EU prizadela huda kriza, ki je bila del globalne krize kapitalizma. Finančna kriza se je v Evropi hitro prevesila v recesijo, ki je najintenzivneje prizadela ravno države na periferiji. Te so se soočale z velikim padcem gospodarske rasti in zaposlenosti. Posledično je prišlo do naglega padca prihodkov v državne blagajne perifernih držav. Javni dolgovi perifernih držav so zaradi učinkov recesije začeli skokovito naraščati. K rasti njihovega javnega dolga pa so dodatne prispevale operacije reševanja evropskega bančnega sektorja. ECB in države članice EMU so se na krizo v finančnem sektorju odzvale s programi zagotavljanja likvidnosti evropskim bankam. Financiranje stroškov reševanja bank pa je bilo preneseno na javne proračune držav članic. S tem je prišlo do socializacije stroškov krize ter do podržavljenja dolga, ki se je v perifernih državah desetletje kopičil v zasebnem sektorju. Strukturna neravnovesja evrskega območja in EU so se tako kristalizirala v javnofinančnih krizah perifernih držav, kot so Grčija, Portugalska in Slovenija.

Po izbruhu dolžniške krize se je v javnem diskurzu začela krepiti izrazito nacionalistična ali celo rasistična retorika, ki spominja na šovinistično retoriko o manj razvitih državah Jugoslavije iz sedemdesetih in osemdesetih let. Pri omenjenih razpravah o Fondu za investicije in o vlaganju posameznih republik v federalni proračun je bilo s strani političnih elit bogatejših jugoslovanskih držav pogosto slišati očitke o zaostalih južnjaških narodih, ki parazitirajo na sredstvih, ki jih v federalne fonde vlagajo gospodarsko bolj razviti narodi.

Razprave o vzrokih za dolžniško krizo v Evropi so dobili enak nacionalističen ton: za prezadolženost Grčije, Španije in Portugalske naj bi bili krivi lenoba, brezdelnost, neproduktivnost in hedonizem mediteranskih narodov. Liku brezdelneža iz Mediterana pa je bil po navadi zoperstavljen vzor discipliniranega, asketskega in podjetnega delavca iz Nemčije ali kake druge severne centralne evropske države. Naša teza je, da pri tovrstni nacionalistični in rasistični retoriki ne gre zle za slučajne populistične izpade, temveč za simptom protislovij in antagonizmov, ki jih generira sama institucionalna struktura EU in EMU. Politični in gospodarski ustroj EU generira etnonacionalistične konflikte med državami članicami, podobno kot je politični in gospodarski ustroj Jugoslavije v osemdesetih letih generiral etnične konflikte med republikami.

V Evropi se je z ustanovitvijo EU in EMU vzpostavil institucionalni okvir, ki je različna nacionalna gospodarstva združil pod okriljem enotnega trga in enotne valute, medtem ko je ohranil nacionalne trge delovne sile. S tem je bilo ustvarjeno okolje na katerem konkurirajo različna nacionalna gospodarstva. Pokazali smo, da se je znotraj tega okvirja neenakomernost razvoja med različnimi nacionalnimi gospodarstvi še potencirala. Toda na ravni EU in EMU

ni bil ustvarjen noben solidarnostni mehanizem, ki bi omogočal izravnavo zunanjetrgovinskih neravnovesij, noben učinkovit mehanizem, ki bi preko skupne fiskalne, investicijske ali industrijske politike brzdal tendence neenakomernega razvoja in noben skupen mehanizem, ki bi omogočal redistribucijo bogastva med različne države članice. Institucionalni okvir EU in EMU je tako nacionalna gospodarstva pahnil v surovo konkurenčno tekmo drugega z drugim, medtem ko jim ni zagotovil nobenih solidarnostnih mehanizmov, ki bi blažili učinke te tekme. (Furlan 2014) V tem oziru se EU sooča z enakimi težavami kot Jugoslavija po šestdesetih letih, ko je bil odpravljen Fond za investicije, ki je medrepubliško solidarnost zagotavljal s federalnim mehanizmom redistribucije bogastva in investicijsko politiko, ki je preprečevala neenakomeren razvoj med republikami.

Politika mednarodne konkurence v okviru EU na podoben način strukturno generira etnonacionalizem. Kot je opozoril Branko Bembič, odnosi konkurence med nacionalnimi gospodarstvi v EU »homogenizirajo delovno silo, vendar [...] ne ustvarjajo skupne razredne zavesti, saj ta homogenizacija poteka po liniji nacionalne pripadnosti. Razredni boj je tako preveden v nacionalna nasprotja, v nespravljive razlike v narodnih značajih oziroma nacionalnih identitetah« (Bembič 2012, 8).

Kakor v Jugoslaviji, tudi v EU zaradi odsotnosti solidarnostnih mehanizmov na ravni unije, prihaja do porasta nacionalizmov. Nacionalistične politike so tudi v primeru Evrope naddoločene z zgostitvijo protislovij na ravni ekonomske prakse (protislovje med centrom in periferijo) in na ravni politične prakse (protislovje med nadnacionalno monetarno unijo in nacionalnimi trgi delovne sile).

7 Zaključek

V magistrskem delu smo s pomočjo metodologije in konceptualnega aparata historičnega materializma, ki ga je razvil Althusser, analizirali družbeno formacijo SFRJ. Prek obravnave protislovij in antagonizmov na ravni ekonomske in politične prakse smo analizirali strukturne dejavnike, ki so privedli do vznika nacionalizmov jugoslovanskih narodov, ki so v devetdesetih letih privedli do razkroja SFRJ. Podali smo kritiko kulturalističnih interpretacij, ki vzpon nacionalizmov razlagajo izključno skozi prizmo domnevno nepremostljivih jezikovnih, identitetnih ali etničnih razlik med jugoslovanskimi narodi, neodvisno od domačega in mednarodnega politično-ekonomskega konteksta. Pokazali smo, da je vzniku prvih etničnih konfliktov ob koncu šestdesetih let ter obratu k agresivnim nacionalizmom v osemdesetih letih botrovala konfliktna politična in ekonomska dinamika razvoja SFRJ.

Odsotnost nacionalističnih politik do sedemdesetih let smo pojasnili z analizo političnih in ekonomskih mehanizmov, ki so premeščali antagonizme med heterogenimi etničnimi skupinami, ohranjali kohezivnost federacije in posledično zavirale potencialne konfliktno odnose med jugoslovanskimi narodi. Na področju ekonomske prakse je v tem obdobju kohezivnost zagotavljala gospodarsko uspešna implementacija socialističnega projekta, ki je prebivalcem vseh nacionalnih republik zagotovila izboljšanje življenjskega standarda in učinkovito zavirala neenakomeren gospodarski razvoj med regijami. Ob koncu šestdesetih let, ko je prišlo do liberalizacije in decentralizacije gospodarstva SFRJ, pa so se strukturni mehanizmi, ki so omogočali enakomeren razvoj ter egalitarno distribucijo bogastva med različnimi narodnimi republikami, postopoma razgradili. Prišlo je do poslabšanja gospodarskega stanja ter do divergence v razvoju posameznih nacionalnih gospodarstev. Ekonomski konflikti glede distribucije bogastva in povečevanja razlik med centrom in periferijo so se začeli privzemati obliko mednacionalnih konfliktov. Recesija in uvajanje varčevalnih ukrepov sta v osemdesetih letih potencirali konfliktno interese med posameznimi nacionalnimi gospodarstvi in prispevali k vedno bolj agresivni artikulaciji konfliktnih interesov prek etnonacionalističnih politik.

Na področju politične prakse so h koheziji federacije in mirnemu sobivanju jugoslovanskih narodov prispevale izrazito internacionalistične politike, ki so se opirale na tradicijo protifašističnega boja iz časa druge svetovne vojne. Internacionalistično politiko je SFRJ doma krepila z lansiranjem nadnacionalnega projekta izgradnje socializma na ravni celotne

federacije, na mednarodnem terenu pa z sodelovanjem v Gibanju neuvrščeni. Za brzdaje nacionalizmov in etničnih konfliktov je bil posebej pomemben sam politični ustroj SFRJ. Federalna ureditev je z egalitarnimi politikami na področju celotne SFRJ zagotavljala nadnacionalni institucionalni okvir, ki je zaviral artikulacijo političnih konfliktov na nacionalni osnovi. S postopno razgradnjo federalnih institucij, ki se je začela ob koncu šestdesetih let, ko je prišlo do politične liberalizacije in decentralizacije, pa so se politične pristojnosti začele prenašati na raven nacionalno opredeljenih republik. Pokazali smo da je decentralizacija političnega sistema prek avtonomizacije republik v sedemdesetih letih prispevala k porastu nacionalističnih politik. Z gospodarsko krizo v osemdesetih letih so se tendence, ki so razkrajale federalne institucije ter opolnomočile nacionalne republike, še dodatno krepile, kar je prispevalo k vedno bolj agresivni artikulaciji mednacionalnih konfliktov med posameznimi republikami. Ob koncu osemdesetih let so se v kontekstu razpadajočega institucionalnega okvira federacije in gospodarske krize izoblikovali konfliktni geostrateški interesi republik, ki so Slovenijo in Hrvaško spodbudile k osamosvojitvi, Srbijo pa k ekspanzionaističnemu projektu velike Srbije.

Prek analize ključnih političnih in ekonomskih procesov, ki so se odvijali po koncu šestdesetih let smo pokazali, da je bil vznik antagonizmov med Jugoslovanskimi narodi naddoločen s spletom političnih in ekonomskih protislovij, ki so strukturno najedala kohezijo SFRJ. V sklepnem delu smo prek analize institucionalnega ustroja sodobne EU pokazali, da so podobna protislovja na delu tudi v EU in EMU. Prišli smo do zaključka, da tudi v EU odsotnost nadnacionalnih mehanizmov redistribucije bogastva med regijami ter nadnacionalnih mehanizmov, ki bi preprečevali neenak razvoj med državami članicami, generira nacionalistične politike in strukturno spodbuja artikulacijo ekonomskih konfliktov skozi prizmo etničnih razlik.

8 Literatura

Althusser, Louis. 2005. *For Marx*. London: Verso.

Bavčar Igor, Kirn Srečo in Korsika Bojan. 1988. *Kapital in delo v SFRJ*. Ljubljana: KRT.

Bembič, Branko. 2012. *Kapitalizem v prehodih*. Ljubljana. Sophia.

Bičanić, Rudolf. 1973. *Economic Policy in Socialist Yugoslavia*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bilandić, Dušan. 1980. *Zgodovina Socialistične federativne republike Jugoslavije*. Ljubljana : Partizanska knjiga.

Brewster, Ben. 1969. Althusser Glossary. Dostopno prek: <https://www.marxists.org/glossary/terms/althusser/> (30. avgust 2016)

Centrih, Lev. 2011. *Marksistična formacija*. Ljubljana: Založba *Cf.

--- 2011. razredna logika v Kraljevini Jugoslaviji kot periferiji fašističnih sistemov. V *Teorija in praksa* 48 (1) : 230–257. Ljubljana: FDV.

Furlan, Sašo. 2014. Konkurentnost – beskončna utrka prema dnu. Dostopno prek: <http://www.bilten.org/?p=2097> (30. Avgust 2016)

Harvey, David. 2012. *Kratka zgodovina neoliberalizma*. Ljubljana: Studia humanitatis.

Horvat, Branko. 1969. *O jugoslovanskem društvu*. Zagreb : s. n.

--- 1976. *The Yugoslav Economic System: The First Labor-managed Economy in the Making*. New York: White Planes

---1984. *Politička ekonomija socializma*. Zagreb: Globus.

Juri, Luka. 2006. *Dezintegracijski elementi v političnih sistemih Socialistične federativne republike Jugoslavije in Evropske Unije*. Diplomsko delo. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Kirn, Gal. 2014. *Partizanski prelomi in protislovja tržnega socializma v Jugoslaviji*. Ljubljana: Sophia.

Kornai, Janós. 1995. Eliminating the Shortage Economy. Dostopno prek: [http://www.kornai-janos.h,u/Kornai1995%20Eliminating%20the%20shortage%20economy,%20part%201%20-%20EconTrans.pdf](http://www.kornai-janos.h.u/Kornai1995%20Eliminating%20the%20shortage%20economy,%20part%201%20-%20EconTrans.pdf) (27. avgust 2016)

Kramberger, Taja. 2007. *Historiografska divergenca: razsvetljenska in historična paradigma*. Koper: Annales.

Kržan, Marko. 2015. Ocrt historije samoupravnog socializma. Dostopno prek: <http://www.delavske-studije.si/marko-krzan-ocrt-historije-samoupravnog-socijalizma/> (29. avgust 2016)

--- 2014. *Uspehi in neuspehi Jugoslovanskega samoupravljanja*. Dostopno prek: <http://www.delavske-studije.si/marko-krzan-uspehi-in-neuspehi-jugoslovanskega-samoupravljanja/> (25. Avgust 2016)

Lebowitz, Michael. 2012. *The Contradictions of "Real Socialism"*. New York : Monthly Review Press.

Lindbeck, Assar. 2007. *János Kornai's Contributions to Economic Analysis*. Dostopno prek: <http://www.ifn.se/Wfiles/wp/wp724.pdf> (25. avgust 2016)

Miklavž Komelj, 2009: *Kako misliti partizansko umetnost?* Ljubljana: *cf.

Mencinger, Jože. 1970. *Mehanizem jugoslovanskega gospodarstva*. Ljubljana: s. n.

--- 2004. Transition to a national and a market economy: A gradualist approach. *From Yugoslavia to the European Union*: 67–82.

Močnik, Rastko. 1999. *Tri teorije: ideologija, nacija, institucija*. Ljubljana: Založba *Cf.

--- 2015. *O pisanju zgodovine*. Ljubljana: Založba *Cf.

--- 2008. Zgodovinopisje kot identitena vednost. V *Borec*, ur. Lev Centrih, Primož Krašovec in Tanja Velagič, 39–61 Ljubljana: Sophia.

Musić, Goran. 2013. *Radnička klasa Srbije u tranziciji 1988-2013*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung.

Pirjevec, Jože. 2003. *Jugoslovanske vojne 1991-2001*. Ljubljana: *Cf.

- Pesić, Vesna. 2012. *Serbian Nationalism and the Origins of the Yugoslav Crisis*. Dostopno prek: <https://www.usip.org/sites/default/files/pwks8.pdf>. (28. Avgust 2016)
- Repe, Božo. 2001. *Slovenci v osemdesetih letih*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
- Pupovac, Ozren. 2006. *Projekt Jugoslavija: dialektika revolucije*. *Agregat* 4 (9/10): 108–117.
- Samary, Catherine. 1995. *Yugoslavia Dismembered*. New York: Monthly Review.
- Dragović-Sosso, Jasna. 2002. *Saviours of the Nation?* Montreal: McGill-Queen's University Press.
- Stockhammer, Engelbert. 2010. Neoliberalism, Income Distribution and the Causes of the Crisis. *Research on Money and Finance* (junij). Dostopno prek: <http://www.researchonmoneyandfinance.org/media/papers/RMF-19-Stockhammer.pdf> (29. avgust 2016).
- Vodopivec, Peter. 2010. *Od Pohlinove slovnice do samostojne države*. Ljubljana: Modrijan.
- Woodward, Susan. 1995. *Socialist unemployment : the political economy of Yugoslavia, 1945-1990*. Princeton : Princeton University Press.
- 1995. *Balkan tragedy : chaos and dissolution after the Cold War*. Washington (D.C.) : The Brookings Institution.